

PYER DAVİT

**DÜNYA VƏ YA ONUN
DÖRD TƏRƏFİNİN
ÜMUMİ TƏSVİRİ**

KORNEL LÖ BRƏN

**MOSKOVİYA, İRAN VƏ ŞƏRQİ HİND
ADALARINA
SƏYAHƏT**

BAKI – 2006

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
MƏHƏMMƏD FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

PYER DAVİT

**DÜNYA VƏ YA ONUN
DÖRD TƏRƏFİNİN
ÜMUMİ TƏSVİRİ**

KORNEL LÖ BRƏN

**MOSKOVİYA, İRAN VƏ ŞƏRQİ HİND
ADALARINA
SƏYAHƏT**

BAKI – NURLAN – 2006

1

Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu elmi şurasının 23 iyun 2006-cı il tarixli 6 №-li iclasının qərarı ilə nəşr edilir.

Fransız dilindən tərcümə edən:
Sayalı ƏLİYEVA

Redaktoru: Fərid ƏLƏKBƏRLİ,
tarix elmləri doktoru

Korrektoru: Suad ƏHMƏDOV

Pyer Davit. Dünya və ya onun dörd tərəfinin ümumi təsviri; Kornel Lö Brən. Moskoviya, İran və Şərqi Hind Adalarına səyahət (iqtibaslar). Bakı: Nurlan, 2006, 89 + 29 s.

Kitaba XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda olmuş fransız və holland səyyahlarının vətənimizlə bağlı qeydləri daxil edilmişdir.

ÖN SÖZ

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Yusif Vəzir Çəmənəminli həm də tarixə, etnoqrafiyaya aid dəyərli elmi tədqiqatların müəllifidir. Bütün yaradıcılığı boyu Azərbaycan tarixini araşdırmış Çəmənəminli bu barədə yazılmış, lakin çoxlarının bilmədiyi mənbələrdən də istifadə etmişdir. Bir çox xarici dilləri bilən yazıçı-alimin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan arxivində onun bir əlyazması da diqqəti cəlb edir. Əlyazma Çəmənəminlinin 1923-cü ildə Paris kitabxanalarının birində fransız tarixçisi Pyer Davitin «Dünya və ya onun dörd tərəfinin ümumi təsviri» və holland səyyahı və rəsəsamı Kornel Lö Brənin «Moskoviya, İran və Şərqi Hind Adalarına səyahət» əsərlərindən götürdüyü qeydlərdən ibarətdir.

Pyer Davit 1573-cü ildə Fransanın Turnon şəhərində anadan olmuş və 1635-ci ildə vəfat etmişdir. Kral palatası tərəfindən zadəgan tituluna layiq görülmüş Davit müxtəlif sahələri əhatə edən bir sıra əsərlər yazmışdır. Onun Çəmənəminlinin qeydlər götürdüyü «Dünya və ya onun dörd tərəfinin ümumi təsviri» kitabı 1643-cü ildə Parisdə çap olunmuşdur.

Kitabın həcmi böyükdür. Çəmənəminlinin karandaşla ümumi dəftərə köçürdüyü əlyazma isə 21 vərəqdən ibarətdir. İqtibas şəklində yazılmış qeydləri oxuyarkən aydın olür ki, Çəmənəminli yazılanları ardıcılıqla köçürməmişdir. Qeydlərdə əvvəlcə qədim Midiyanın tarixi haqqında məlumat verilir, buranın iqlimi, sərvətləri, inzibati-idarə sistemi, əhalisinin yaşayış tərzi, adət-ənənələri barədə söhbət açılır. Sonra «Midiya Atropati və ya Sirvan» və «Böyük Midiya, yaxud Adərbeyqan» başlıqlı yazılar gəlir. Kitabda Midiyanın iki hissəsi haqqında ayrı-ayrılıqda bəhs edən Davit Böyük Midiyanın şəhərləri – Təbriz, Ərdəbil, Salmas, Naxçıvan haqqında, eləcə də Midiya Atropatinin şəhərləri – Şamaxı, Bakı, Dərbənd, Ərəş və s. yerlərdən söhbət açır. Davit bütün bu yazılarında mənbə kimi antik müəlliflərdən Herodot, Ksenofont, Stra-

bon və Diodora, öz müasirlərindən isə Oruc bəy Bayata, Tekseraya, Minadoiyə və başqalarına istinad etmişdir.

Oxucuların sərəncamına təqdim etdiyimiz bu kitaba Yusif Vəzir Çəmənizəminlinin fransız səyyahının kitabının orijinalından Azərbaycanla bağlı seçdiyi iqtibasların tərcüməsi daxil edilmişdir.

Yusif Vəzirin əlyazmasına daxil olan qeydlərin ikinci hissəsi Kornel Lö Brənin 1725-ci ildə Parisdə nəşr olunmuş əsərindən seçmələrdən ibarətdir. Həmin kitabın BDU Şərqişünaslıq fakültəsinin kitabxanasında mühafizə olunan ilk nəşrindən (Amsterdam, 1718) məlum olur ki, Çəmənizəminli burada Azərbaycana aid məlumatların heç də hamısını qeydə almamışdır. Buna görə də biz bu kitabı nəşrə hazırlayarkən onun seçmədiyi həmin məlumatları da tərcümə etməyi münasib bilmişik. Fərqləndirmək üçün Çəmənizəminliyə məxsus olan qeydlər burada kursivlə verilir.

Kornel Lö Brən 1652-ci ildə Haaqada anadan olmuş, təqribən 1726-cı ildə vəfat etmişdir.

İlk səyahətinə 1677-ci ildə başlayan Brən Kiçik Asiya, Misir, Fələstin, İtaliya və s. yerləri gəzmiş və nəhayət, 1697-ci ildə vətəninə qayıtmışdır. Beş il fasilədən sonra, 1701-ci ildə o, ikinci səyahətinə başlamış, yazılarından görüldüyü kimi, bununla həyatını böyük təhlükə altına atmışdır. Səyahəti zamanı üzləşdiyi çətinliklərə, eləcə də təbiətin şıltaqlıqlarına məruz qalmasına baxmayaraq, Brən hər iki səfərindən çox razı qalmışdır.

1703-cü ildə Azərbaycana gələn Lö Brən səfərinə Niyazabad şəhərindən başlamış, sonra Dərbənd, Şamaxı, Bakı, Ərdəbil, Təbriz, Zəncan və başqa yerlərdə olmuş və səyahətini bir il sonra Niyazabad şəhri ilə də başa vurmuşdur. Getdiyi hər bir şəhərin, kəndin maraqlı yerlərinin rəsmini çəkən müəllif rast gəldiyi karvansaraların, türbələrin və digər tikililərin memarlıq üslublarından ətraflı söhbət açır, bu yerlərin iqlimi və tarixi, əhalinin məişət və adət-ənənələri və s. barədə məlumat verir.

Pyer Davitin və Kornel Lö Brənin əsərləri Azərbaycan tarixini öyrənmək baxımından maraqlı faktlarla zəngindir. Bununla yanaşı, həmin əsərlərdə bir sıra doğru olmayan məlumatlara və çoxsaylı təhriflərə də rast gəlirik. Məsələn, Lö Brən yazır ki, Dağıstanla həmsərhəd olan Dərbənt mahalı Gürcüstan və Çərkəzistanın kiçik bir əyalətidir. Əlbəttə ki, bu yanlış fikirdir. Əslində o zaman Dərbənt Azərbaycanın Şirvan əyalətinin bir hissəsi olmuşdur. Başqa yerdə müəllif iddia edir ki, guya Azərbaycanda rast gəldiyi qəbirlərdə ölmüş insanların külü basdırılıbmış. Halbuki müsəlman adətlərinə görə, cəsədin yandırılmadığı məlumdur.

Kitablarda olan bu kimi təhrif və səhvlərə baxmayaraq, burada bir çox qiymətli tarixi və etnoqrafik məlumatlara rast gəlirik. Buna görə də ümid etmək olar ki, oxucuların sərəncamına təqdim etdiyimiz bu kitabın nəşri Azərbaycan tarixini daha da dərindən araşdırmağa kömək edəcəkdir.

Sayalı ƏLİYEVƏ

Sofi dövləti

Midiya şərqdən Hirkan və Parfiya, qərbdən Böyük Ermənistan və Assuriya, cənubdan İran, şimaldan isə Başü¹ dənizinin bir hissəsilə sərhəddir. Qədim insanlar Midiyanı iki əsas hissəyə-Böyük Midiya və Midiya Atropatiyə bölmüşlər.

Böyük Midiyanın bir çox şəhərlərindən ibarət olan və onun çox böyük bir hissəsini təşkil edən Adərbacan ölkəsindən mütəmadi xəbər tutmaq üçün müasir dövrün ən yaxşı müəllifləri bu gün Torisdə² yaşayırlar.

Midiya Atropati indi Sirvan adlanır. Ptolomeyə görə, Midiya Atropati Gəllərin ölkəsi və ya Gilan adlı bir ölkədən də ibarət olub.

Ümumi xüsusiyyətləri. Midiyanın böyük bir hissəsi, xüsusən də, Ermənistanə yaxın şimal hissələri soyuqdur. Burada çoxlu çaylar və şələlələr var. Xəzər dənizinin keçidi yaxınlığındakı ərazi olduqca alçaqdır və münbit vadilər boyunca uzanan bu ərazidə çoxlu zeytun bitir. Burada Nisen adlanan saysız-hesabsız gözoşayan çəmənliklər var ki, əvvəllər gözəl və cins atlar burada otlayırmış. Strabon xüsusilə qeyd edir ki, onun Hippobat adlandırdığı çəmənlikdən, yeni atların otlaq yerindən İran və Babilistandan Xəzərin keçidinə tərəf istqamət götürən atlar keçirmiş və əlli min madyan burada otlayırmış. Bu ölkədə bolluca buğda əkilir, həmçinin çaxır istehsal olunur.

Qədim adət-ənənələri. Midiyalılar magiya ilə məşğul olduqarından güclü-qüvvətli və sağlam olublar. Onların cadusu, sehri hərşeyin görünməyən tərəfini bilməkdən ibarət olub ki, bu xüsusiyyət də onların ağıllı olmalarına dəlalət edirdi. Baxmayaraq ki, midiyalılar güclü döyüşçü və cəsur olmuşlar, Ekbatan və ya Təbrizdən başqa bir yerdə yaşamayan tapürlər¹ isə soyğunçu və quldur olublar. Çaxıra hədsiz aludə olan tapürlər ondan məlhəm yerinə də istifadə edirmişlər. Dağlarda yaşayan midiyalılar meyvə ağacları ilə dolanırdılar; qurudulmuş və əzilmiş almadan pasta, qızardılmış badam çörəyi və bəzi bitgi köklərindən çaxır hazırlayırdılar. İri ov heyvanları yeyirdilər, ev heyvanlarından isə heç birini yemirdilər.

¹ Bakı

² Təbriz

¹ Midiya tayfalarından biri

Ksenofontun yürütdüyü mühakimələrdən birində deyilir ki, midiyalılar sonrakı dövrlərdə özlərinə fikir verir, ədəb-ərkanla oturub-dururdular. Onlar üzlərini boyayır, daranır, parik, şiştəpəli şlyapalar taxır, enli mantiyalar və əsgər çəkmələri geyinirdilər. Olduqca rahat geyim olan mantiya adi qolsuz üst geyimi olub. Cürbəcür rəngdə olan bu üst geyiminə qızıl və digər qiymətli daşlardan bəzək verilirdi. Onlar eləcə də, al qırmızı sırıqlı kamzol, qollu mantiya geyinir, zəncir boyunbağı və qızıl biləzik taxırdılar. Qadınlar başlarına tac qoyurdular. Tapürlərə gəldikdə, kişilər qara mantiya geyinir və çox uzun saç saxlayırdılar. Qadınlar isə əksinə, ağ üst geyimi geyinirdilər, saçları da qısa olurdu.

Midiya hökmdarlarının bir neçə arvadı olurdu və dağlarda yaşayan midiyalıların hamısı bu qanuna riayət edirdi; belə ki, bir midiyalının arvadlarının sayı yeddidən az olmamalı idi. Hətta qadınlar da bir neçə əri yedirdib-içirməklə xüsusi bir xoşbəxtliyə nail olurdular. Beş əri olmayan qadın bədbəxt sayılırdı. Az əri və az arvadı olanlar isə nə nigah, nə də ki, qohumluq əlaqələrində etibarlı hesab olunurdular.

Tapürlərin qayda-qanunu isə bir qədər fərqli olub. Onların arasında kim daha çox igidlik göstərirdisə, həmin adam bəyəndiyi qadınla evlənirdi. Bu adamlar o dərəcədə güzəştə gedən olublar ki, arvadları iki-üç uşaq dünyaya gətirəndən sonra onların başqa kişilərə erə getmələrinə izn verirdilər.

Midiyalıların hamısı itləri bolluca yemləyirdilər və can verən, hələ nəfəsi gedib-gələn adamları belə itlərə yaxından göstərirdilər ki, onları parçalasınlar.

Onlar o qədər varlı və sahibkar olublar ki, Kappadokiya Midiya hökmdarına pul, min beş yüz at, iki min qatır və beş min qoyun verdiyi halda, Midiya bütün bunların əvəzini ona ikiqat qaytarmışdı.

Midiyalılar başdarına o qədər yekə tac qoyurdular ki, onu güclə gəzdirdilər. Onlar bədənlərinə üzərinə pullar, halqalar düzölmüş ağ dolayırdılar və ozləri ilə içində qarğıdan qayrılmış oxların qoyulduğu oxluqlar və iri qoşqu ləvazimatı gəzdirdirdilər. Xəncərlərini aşırma qayışlarından və gödək nizələrindən asırdılar.

Piyadalar atlılar qədər silahlanırdılar. Onlar əlbəyaxa döyüşdə o qədər də yaxşı vuruşmurdular, amma gecə vaxtı yaxşı atışırdılar və alaqaşının lap ağzına yaxınlaşırdılar. Hər şeydən öncə döyüşçüləri nizama salan Kiaksar

oldu; nizə daşıyanları, oxatanları və atlıları ön cərgəyə düzdü. Əvvəllər bu döyüşçülər bir-birinə qarışmış, intizamsız vəziyyətdə idilər. Yerdə qalan mīdiyalılara atların belində ətrafı qorumaq həvalə olunmuşdu. Təkcə atropatlılar hərbi yürüş zamanı on min at və qırx min piyada götürürdülər. Diodor qeyd edir ki, Artanın 800 min nəfərdən ibarət ordusu var idi. Mīdiyalılar igidlikdə ad çıxarmış hər hansı bir adama məmnuniyyətlə hakimiyyəti verirdilər.

Deyok hökmdarın olduğu yerə adamların daxil olmasını qadağan etmişdi. Amma bir tərəfdən də hökmdara eşitdirirdi ki, onunla o qədər yaxşı davranmaq istəyir ki, hökmdarın yanında ona baxmağı, o olan yerdə gülməyi, tüpürməyi camaata qadağan edib. Ağ və qırmızı mantiyalar geyinən, oxluq, qolbaq, boyunbağı taxan həmin bu hökmdarlar bütün bu cah-cələlə bərk alüdə olmuşdular. Bir qayda olaraq onların musiqiçiləri və bir zəngin kitabxanaları olurdu.

Onlar öz hökmdarlarına böyük ehtiram bəsləyirdilər.

Nəsil tarixi. Mīdiyalıların ilk hökmdarı tarixin yaddaşından silinmiş Farnüsdur. O, Assuriya hökmdarı Ninüsə müqavimət göstərmək istəyən zaman arvadı və uşaqları ilə birlikdə həbs olunmuşdu. Assuriya hökmdarı isə Sardanapalı məğlub edib Mīdiya hökmdarı olan Arbak və ya Arbaktın vaxtına qədər Mīdiya hökmdarı olmuşdur. Arbak Mīdiya imperiyasını əldə etdikdən sonra 28 il hökmranlıq etmiş və e.ə. 843-cü ildə vəfat etmişdir. Diodorun yazdığına görə, onun varisi oğlu Mandans və ya Mandan olmuşdur. Özeb və Jornand yazır ki, Mandansdan sonra hakimiyyətə Sosarm gəlmiş və 30 il hökmranlıq etmişdir.

Diodor Mandansın 50 il hakimiyyətdə olduğunu və e.ə. 793-cü ildə vəfat etdiyini qeyd edir. Özebin Medid, Jornandın Madikl adlandırdığı Sosarm-Mandansın varisi Sosarm Diodorun yazdığına görə 30 il hakimiyyətdə olmuşdur və vəfat etdiyi tarix e.ə. 763-cü ildir. lakin Özeb və Jornand onun 40 il hökmranlıq etdiyini deyirlər.

Diodor dördüncü Mīdiya hökmdarı Artika və ya Artianın olduğunu göstərir. O, 50 il hakimiyyət sürmüş və e.ə. 713-cü ildə vəfat etmişdir. Mənim zənnimcə, Özeb və Jornand Artiki Kordikea və ya Kardika adlandırırlar və onun hakimiyyət müddətinin 13 il olduğunu deyirlər.

Beşinci hökmdar Arbian 22 il hakimiyyətdə olmuş və e.ə. 691-ci ildə və-

fat etmişdir. Özeb və Jornan Deyokun Kordikeanın varisi olduğunu yazırlar. Təəssüf ki, onlar Arbianı unutmşlar. Eləcə də onlar Kardikeanın hakimiyyət müddətini çox az göstərmişlər.

Arbianın varisi Arse cəsur fars sərkərdəsi Parsodasın başçılıq etdiyi kadusilərə qarşı müharibə elan etmişdi. Hökmdar şurasının sayılıb-seçilən adamlarından biri olan Parsodas hökmdarın onun barəsində söylədiyi bəzi fikirləri özünə təhqir hesab etdiyinə görə, 1000 at və 3000 piyada ilə kadusilərin tərəfinə keçmişdi. Kadusilərin ölkəsində onun ərdə olan bir bacısı var idi. Arta və ya Arsenin 800000 döyüşçüden ibarət ordusuna qarşı vuruşan 200000 kadusi döyüşçüsünə Parsodas yardımçı olmuş, onlarla birlikdə döyüşdə iştirak etmişdi. Onun gücünə, qüdrətinə heyran olan kadusilər onu özlərinə hökmdar seçmişdilər. Parsodas onlarda midiyalılara qarşı o qədər güclü nifrət hissi aşılamişdı ki, Kir İrənın hökmdarı olana qədər kaddusilər başqa bir hökmdar tanımadılar.

Özeb və Jornand Deyokun 53 il, Diodar isə onun 40 il hakimiyyətdə olduğunu və e.ə. 657-ci ildə vəfat etdiyini yazır. Deyokdan sonra gələn Artin 22 il hökmranlıq etmişdir. Özeb və Jornandın adını çəkdiqləri Fraort isə 23 il hakimiyyət sürmüşdür. Fraort e.ə. 629-cu ildə vəfat etmişdir.

Artibarna və ya Astibara 40 il hakimiyyətdə olmuşdur. Onun vaxtında parfiyalılar midiyalılara tabe olmaqdan boyun qaçıraraq, öz əyalətlərini sakların hakimiyyətinə vermişdilər. Onlar öz gözəl və mərd kraliçaları Zərinin başçılığı altında midiyalılarla müharibə aparmış, sonra sülh müqaviləsi bağlayaraq dostluq şəraitində yaşamışlar. Bununla da saklar sahib olduqlarını qoruyub saxlaya bilmişdilər.

Astibara e.ə. 589-cu ildə Ekbatanda qocalıqdan ölmüşdür. Özeb və Jornandın Kiaksar adlandırdıqları hökmdar şübhəsiz ki, Astibaradır. Amma onlar Kiaksarın 32 il hakimiyyətdə olduğunu yazırlar.

Onun varisi oğlu Apandan olmuşdur. Yunanlar onu Astiyaq adlandırırlar. Apandan Kire məğlub olduqdan sonra Midiya monarxiya dövlətinə son qoyulmuşdur.

Midiya Atropati və ya Sirvan

İndiki dövrdə italyanlar Midiya Atropatini Servan və ya Sirvan adlandırır-

lar. Onlar «x» hərfini «s» hərfi kimi tələffüz edirlər və onların etdikləri həmin bu xırda səhvi müasir dövrün bütün latın müəllifləri izləmişlər. Amma bu əyalətin adı bu ölkənin, yəni Sirvan əhalisinin dilində təmiz səslənir. Belə tələffüzü eləcə də İsmayıl Sofinin atası Heydərin ölüm nitqində nəsil tarixindən bəhs edərkən görmək mümkündür.

Öz xatirələrini ispan dilində yazan İranlı Don Juana gəldikdə, o öz kitabında Sirvanı ispan dilinə uyğun tərzdə Yerban adlandırmışdır. Öz hökmdarı I Yataya tez-tez yazan İranlı Don Juan «s» hərfi əvəzinə «y», «v» hərfi əvəzinə isə «b» işlətmişdir. Majən Sirvanın Midiyaya yol olduğunu göstərir; halbuki Sirvanın yalnız bir hissəsi Midiyaya yoldur. Minadai və Lönklo isə Sirvanın Atropatiyə aid olduğunu göstərirlər.

Bu ölkə şərqdən Xəzər dənizi ilə, qərbdən Gürcüstanla, şimaldan Albaniya və Qafqazla Volqa arasında az sayda yurdsuz-yuvasız tatarların məskunlaşdığı əyalətlə, cənubdan bu əyalətdən Kanuk çayı vasitəsilə ayrılan böyük Ermənistanla və cənub-şərqdən Böyük Midiya ilə sərhəddir. Midiya Atropati ərazisinin uzunluğu 100 ispan lyösüdür.

Midiya Atropatinin paytaxtı təqribən 50000 əhalisi olan Yerban və ya Servan şəhəridir. Tekser Sirvanı Adərbacanın şəhərlərindən biri kimi göstərir.

Digər şəhərlərdən biri Sirvanın sərhəddində yerləşən Somaxı və ya Somaxıdır. Bu şəhərdə türklər bir dəftərdar və ya xəzinədarla birgə bəylərbəylik yaratmışdılar. Minadaidən sonra Majən Somaxını Atropatinin baş şəhəri saymışdılar. Yerbanı Atropatinin paytaxtı olduğunu yazan İranlı Don Juan da Somaxı şəhəri haqqında eyni fikri söyləyir. Amma əslində, bu üstünlüyə Sirvan malik olmalıdır. Ola bilsin ki, müharibələr zamanı öz parlaqlığını itirəndən sonra, hökmdarların yerdəyişməsi ilə Sirvan həmin imtiyazdan məhrum olmuşdur.

Somaxı Dərbəntlə Ərəsin və ya Çərkəzlərin ölkəsinin arasında yerləşir. Ermənistanla sərhəddə yerləşən Ərəs Servanın birinci şəhəridir. Servanın Gürcüstanla qonşu sərhəddlərində daha bir şəhər – Səki şəhəri yerləşir.

Böyük Midiya ilə sərhəddə türklərin Dəmir qapı və ya Təmir qapı adlandırdıkları Dərbənt şəhəri yerləşir. Dərbənt Xəzər dənizi sahilindədir. Türküstandan İran Midiyasına getmək istəyənlər bu şəhərdən başqa bir yerlə gedə bilməzlər. Çünki bu şəhərin yanından Çərkəzlər ölkəsinə qədər uzanıb

gedən dərin bir vadi var. Buna görə də bu şəhərə Dəmir qapı adı veriblər. Dağın başında yerləşən şəhərin ətrafında 2 möhtəşəm divar tikilmişdir. Şəhər də, liman bu divarlarla əhatələnib. Alçaqda qalan şəhərlə divarlar arasındakı məsafə nə az- nə çox 300 pillədir. Həmin bu məsafə, boşluq dəmir qapılarla möhkəmləndirilmişdir.

Başu və ya bizim Bakı kimi tələffüz etdiyimiz şəhər Kaspi dənizinin digər bir liman şəhəridir və Kaspinin Bakü dənizi adlanması da şəhərin adı ilə bağlıdır.

Lönklo Təmir qapının yaxınlığında Tabasara Kabba adlı bir şəhəri də qeyd edir. İranlı Don Juan Sirvan şahlığının 15 şəhəri olduğunu deyir.

Xüsusiyyətləri. Atropatinin iqlimi çox sakit, havası çox təmizdir. Torpağı Araks, Kür və bir çox digər çaylarla suvarılır. Yaşayış üçün zəruri olan hər şey əkilir, istehsal olunur. O cümlədən, növbənöv meyvə arağı istehsal olunur, bolluca düyü əkilir. İpəkçilik də geniş yer tutur.

Sərvətləri. Atropatidə geniş vüsət almış ipək ticarətilə məşğul olurlar. Bu ticarət xüsusilə Servanda yayılıb. İpək ticarəti Rusiya yolu vasitəsilə bütün Şərqəcn gedib çıxır. Ərəs şəhər tacirlərin Mamode adlandırdığı xam ipəyin bolluğuna görə daha çox qiymətləndirilmişdir. Lakin Servanda baş verən uzun sürən müharibələr nəticəsində ipək demək olar ki, yox olmuşdur.

Dərbənddən keçib-gedən hər bir kəs şəhərə daxil olduqda və ya şəhərdən çıxdıqda müəyyən məbləğdə pul ödəyir.

Şəhərin mühafizəsi. Təkçə Samaxı və ya Somaxı şəhəri 8-10 min atlı ehtiyacını ödəyə bilir. Dərbənd keçidi ölkənin albanlara, ruslara, tatarlara və türklərə qarşı ən etibarlı qala divarlarından biridir. Bundan başqa dəmir qapı istehkamları daima yaxşı mühafizə olunur, burada bir kəs gecələyə bilməz. Hətta buraya daxil olmamışdan əvvəl qarovulçular ətraf yerləri diqqətlə yoxlayırlar.

İdarəetmə üsulu. Əvvəllər bu ölkəni şahlar idarə etmişlər. Şah İsmayılın atası Heydərin qatili Fərox Yasər sonuncu şah olmuşdur. Ondan sonra ölkəni sultanlar idarə etmişlər.

Din. Dərbəndlilər Sofilərin yox, türklərin qayda-qanunlarına rəğbət bəsləyirlər. Nəticədə onlar Murad III-nün hakimiyyəti zamanı könüllü olaraq

türkçülüüyü qəbul etmişlər. Amma Sirvan ölkəsinin hər yerində Müsəlman dinindən olan 2 təriqət mövcuddur. Xristianlara gəldikdə isə onlar ermənilər kimi eyn etiqada qulluq edirlər.

Böyük Midiya və Adərbayan

Toris şəhərindən ibarət olan Böyük Midiya indi Adərbacan, Adərbeyan, Adərbəşan, yaxud da Adərbician adlanır. Eləcə də ərəb dilindəki «dal» hərfinə uyğun olaraq Azərbeyan adlanır. «Dal» hərfi təxminən bizim «z» hərfi kimi tələffüz olunur.

Adilbecian kimi yazan Kastala buranı Midiyanın Ptolomeyin Daretis adlandırdığı bir ölkəsi kimi göstərir.

Digər müasir müəlliflər bu ölkəni burada yaşayan xristian frank-ermənilərə görə Frank-Ermənistan adlandırırlar.

Tekseraya görə ölkənin əhalisi kələnlər adlanır.

Adərbacan ölkəsi şimal və şimal-qərbdən Sirvanla, cənubdan İranla, şərqdən Gilan ölkəsilə, Parfiya və ya İraqa, qərbdən isə Böyük Ermənistanla sərhəddir. Ölkənin uzunluğu 150 lyodür. Paytaxtı Təbriz şəhəridir. Ümumiyyətlə, Toris adlandırırlar. Türklər onu Təbriz adlandırırlar. Pol Lunun Terra, Nuarın Tiqranoma adlandırması isə düzgün deyil. Ortel və Ananinin fikirlərini izləyərək, Minadainin əsaslı sübutlarını təsdiqləyərək deyə bilərəm ki, Təbriz Midiyanın paytaxtı qədim Ekbatan şəhəridir. Bu şəhər Oront dağının şimal hissəsi ətəyində yerləşir. Teksera bu dağı Təbriz yaxınlığındakı Qarabağ dağına aid edir. Təbriz Xəzər dənizindən 8 günlük məsafədə yerləşir. Şəhərin cənubunda İran, qərbində isə Xəzər dağları yerləşir. Minadainin yazdığına görə, Təbrizin əhalisi 200 min, İranlı Don Juana görə, türklər şəhəri xaraba qoymamışdan əvvəl əhalinin sayı 80 min nəfər imiş.

Şəhərdə saysız-hesabsız qazma evlər var. Buradakı tikililərin çoxu alçaqdır və yağrulub bışiriilmiş pəlçiqdan tikilmişdir. 1607-ci ildə Təbrizdə 84 mil uzunluğunda, yəni, uzunluğu 8 lyö olan bir qüllə var idi. Lakin müharibələr nəticəsində qüllə böyük dağıntılara məruz qalmış və buna görə də onun əvvəlki görüntüsündən demək olar ki, heç nə qalmayıb.

Təbrizə ən yaxın və daha çox məşhur olan şəhərlər Salmas, Marağa, Kuzakunan, Sankazan və Sofiyandır.

Salmas həmn şəhərdir ki, onun yaxınlığında Qara Yusif oğlanları İsgən-

dər və Zonxa Teymurləngin oğlu Saroka qarşı vuruşmuşlar.

İlaxuxan və ya Halon Tatar Marağada vəfat etmişdir.

Kuzakunan Təbrizə çox yaxın məsafədə yerləşir. Bu 2 şəhəri birbirindən 50 ev ayırır.

Sofiyan yəqin ki, qədim Sofi şəhəridir.

Təbrizə yaxın olan gözəl ətraf şəhərlərdən biri də Ərdəvel və ya Ərdəvil, yaxud da Ərdəbildir. Əlmasan bu şəhərin Adərbican ərazisində yerləşdiyini yazır. Pol Lu bu şəhəri Ərdüəl, Minadai isə Ərdəvil adlandırır.

Şəhər Təbrizdən bir neçə günlük məsafədə yerləşir. İsmayıl Sofinin atası Şeyx Heydər burada doğulduğundan və ümumiyyətlə, bura onun atası baba yurdu olduğundan məşhur, seçilən bir şəhərdir. Sofilərin hamısı bu şəhərdə bir məqbərədə dəfn olunmuşlar. Onların təriqətindən olan adamların çoxu bir qayda olaraq hər il burada ölənlərin adına sədəqə yemək paylayırlar.

Nakoan şəhərini Ptolemey Nakxuan adlandırır və ümumiyyətlə, bura Naxivan deyirlər. İtalyanlar isə bu şəhəri Nasivan adlandırırlar. Minadoi və Majən bu şəhəri Böyük Midiyaya, Teksera isə Adərbacana aid edir. Bu fikirlər arasında fərq yoxdur; yəni Böyük Midiya və Adərbacana aid edilməsi eyni şeydir.

Böyük Ermənistanla sərhəddə yerləşən Naxivan frank-erməni katoliklərinin arxiyepiskopal şəhəridir. Ordobat və Alxan da bu ölkənin şəhərləridir. Eləcə də Sarü, Sultaniyyə, Mərəntin adlarını çəkmək olar. Anani Mərənt şəhərinin Servan ərazisində yerləşdiyini deyir, halbuki, o, Böyük Midiya-dır. Minadai isə Mərəntin Ermənistanın yaxınlığında yerləşdiyini yazır.

İrənlı Don Juan yazır ki, Böyük Midiyanın 15 şəhəri var. Majən Sultaniyyədən 30 lyö məsafədə yerləşən Qəzbin şəhərini həmin bu 15 şəhərdən biri sayır. Teksera isə Qəzbini İrak və ya Parfiyanın şəhəri olduğunu yazır.

Böyük Midiyaya Qaraqaş ölkəsini də əlavə etmək lazımdır. Servanla Toris arasında yerləşən Qaraqaş ölkəsi sanki Aropati ilə Böyük Midiya arasındakı sərhəddi əvəz edir.

Xüsusiyyətləri. Torisin ətraf yerlərinin havası olduqca gözəldir. Təbrizin özündə isə güclü küləklər əsir, qar yağır. Qaraqaş ölkəsi alçaqda yerləşdiyi üçün burada qətiyyənlə külək olmur, iqlimi mülayimdir.

Təbrizin ətraf yerlərində çoxlu kiçik çaylar var. Bu çaylar hətta şəhərin içilə də axır. Şəhərin qərb hissəsindən isə enli duzlu çay axır.

Ölkənin torpağı çox məhsuldardır. Burada hər cür meyvə əkilir, çoxlu mal-qara yetişdirilir. Bir sözlə, bu ölkə həyat üçün zəruri olan hər bir şeydən boldur. Təbrizin ətrafında bağ-bağça daha çoxdur, nəinki Təbrizin özündə. Bu bağlar adi kələm, baş kələm, turp, yerkökü, cəfəri kimi tərəvəz və otlarla zəngindir. Bu ölkədə eləcə də çoxlu düyü, əla növ buğda, arpa əkilir. Belə buğdadan bişirilən çörək süd kimi ağ olur. Adi meyvələr, fındıq, zeytun kimi meyvələr də bitir. Amma burada nə bitgi yağı, nə portağal, nə də ki limon tapmaq olar.

Burada bitən meyvələr digər müasir ölkələrdə bitən meyvələrdən çox dadlıdır. Az miqdarda meyvə şərabı da istehsal olunur. Yüngülcə boyanmış ağ şərab elə malvaziya şərabının dadını verir.

Adərbayanda mal-qara da bolluq təşkil edir. Buranın mal-qarası çox iri olur, buradakı qoyun bizim buzov yekəlikdədir və dörd dəfə buzovdan ağırdır. Həm də əti çox dadlıdır. Mal əti isə burada çox ucuzdur. Burada Van və ya Vatan kimi duzlu bir göl var. Torisdən bu gölə qədər olan məsafə bir gündür. Həmin bu göldə çoxlu balıq var.

Karakaş ölkəsinə gəldikdə buranın torpağı çox məhsuldardır, taxilla, mal-qara ilə zəngindir, saysız-hesabsız otlaqları var.

Dövrün adət-ənənələri. Adərbacanda kişilər ümumiyyətlə, çox güclü və çox hündürdülər. Qadınlar isə boyca kişilərdən azacıq balacadırlar, həm də qar kimi ağdırlar. Kişilər məğrur, qəddar, qadınlar isə tərifləyiqdilər. Kişilərin döyüşə olan həvəslərilə, onlarda olan bu nəcib cəhətlə yanaşı, çoxlu qüsurları da var. Bu bir həqiqətdir ki, Təbrizdə yaşayan Məhəmməd dinindən olan müsəlmanlar olduqca zalım və məkrli idirlər.

Təbrizlilər sənət və ticarətlə məşğul olmaqla dolanırlar. Bundan başqa riyaziyyat və magiyanı da öyrənirlər. Qoyun və mal əti yeyirlər. Sadə xalq xüsusilə, mal əti ilə dolanır. Digər ətlər yaxşı sayılmır.

Əhalinin hamısı-farslar, türkmənlər və Misirin yaxınlığında yaşayan zingrlər, nubiyalılar başlarına çalma və ya qırmızı papaq taxırlar.

Qadınların da geyimi kişilərininki kimi müxtəlif cür parçadan – taftadan,

məxəmərdən, mahuddan olur. Yaşayış səviyyəsindən asılı olaraq, adamlar geyimlərini qızılla da bəzəyirlər.

Adərbacanda işlədilən dil kələnc adlanır. Pol qeyd edir ki, Təvrizin əhalisi müxtəlif dillərdə danışır. Bu əyalətdə çoxlu sayda türkmənlər yaşayır.

Sərvətləri. Təvrizdə, eləcə də İrənin hər yerində iltizamçı var. O, mallara nəzarət edir, onlardan vergi götürür. Bazarda dükan açan tacirlər hər gün müəyyən məbləğ ödəyirlər. Alış- verşin gedişatından asılı olaraq onların ödədikləri məbləğ az da ola bilər, çox da ola bilər. Eləcə də sənət sahibləri şəritlərindən asılı olaraq müəyyən vergi ödəyirlər. Küçə qadınlarının da gözəlliyinə pul qoyulur. Eyni zamanda, belə bir ictimai yer var ki, burada nifrət oyadan gözəllik üçün müəyyən məbləğdə pul ödəyirlər. Xristianlar da müsəlmanlar kimi küçə qadınlarını alırlar. Bundan başqa xristianlar mallar üçün qoyulan vergini 10 faiz artıq ödəyirlər. Halbuki müsəlmanlar yalnız 5 faiz ödəyirlər. Mallara təyin olunmuş vergidən başqa iltizamçı satlıq mallardan da götürür.

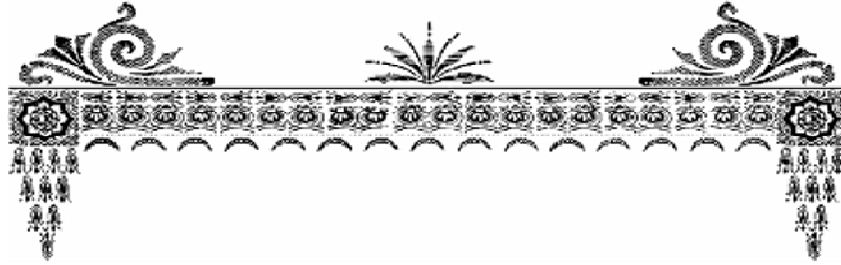
Təvrizdə çoxlu qızılı mahud, bahalı ipək və müxtəlif çeşiddə parçalar istehsal olunduğu üçün bura Hindistandan, Baldax və ya Bağdaddan, Moxul və ya Mosuldan tacirlər gəlirlər. Bu şəhər həmçinin qiymətli daş-qaşlar məskəndir və xarici tacirlər bundan böyük qazanc əldə edib varlanırlar. Ölkənin əhalisi isə ümumilikdə kasıbdır. Təvriyə başqa yerdən də mallar – rəvənd, müşk, göydaş, örmüz mirvrisi, hər cür ədviyyatlar, mahud, hər növ qətran gətirilir. Amma Suriyaya, Avropya aparılan mallar – mahud, qırmızı ipək əsasən Təvrizin özündə istehsal olunur. Adərbayanın eyni zamanda Rusiyaya, Polşa, Moskoviyaya, Çəpkəzlər ölkəsi, Gürcüstanla geniş ticarət əlaqəsi var.

Mənbələr: Herodot, Ksenofont, Strabon, Diodor.

Şəhərin müdafiəsi. Təvriyə əzəmətli divarlar əhatə edir. Şəhər sanki ona hücum etmək istəyən silahlıların üzünə açıqdır. Lakin bu əyalətdə yaşayan türkmənlər şəhəri xüsusi mühafizə edirlər. Onlar sayca çox və cəsurdurlar.

İdarəetmə üsulu. Türkmənlərin özlərinin xüsusi bir ölkələri, ayrıca dövlətləri yoxdur. Amma Sofilərin tabeliyində olan bir millətdən təşkil olunmuş dövlətdə yaşayırlar. Təvrizdə çoxluq təşkil edən türkmənlər İrəni dövlətində mühüm yer tutan bir soydur.

Din. Təvrizdə xristianlar, nestorlar, erm niler, yakobitl r, gürcülər v  Naxivanın arxiyepiskopu kimi tanınan frank-erm niler yaşıyırlar. Burada həmçinin yəhudilər, müsəlmanlar da var. Bu  yal td  z rd şt təriqətinə pərəstiş edənlər əsas yer tuturlar.

Kornel L  Br n

Moskoviya, İran və Şərqi Hind Adalarına səyahət

GİRİŞ

Allahın köməyi sayəsində sağ-salamat başa vurduğum və olduqca məmnun qaldığım 19 illik əvvəlki səyahətim kimi, bu səyahətim haqqında da yalnız razılığımı ifadə edə bilərəm. Birinci səfərimi başa vurub Haaqaya qayıtdıqdan sonra məndə xarici ölkələri yenidən görmək arzusu baş qaldırdı; xalqlarla, onların adət-ənənələrilə daha yaxından tanış olmaq üçün Şərqi Hind adaları, Moskoviya və İrana səyahət etmək qərarına gəldim. Bu niyyətim yaxınlarımla və dostlarımla xoşuna gəlmədi. Onlar bunun xoşagəlməz nəticələr verəcəyini söyləyirdilər.

Amma həvəsim, birinci səyahətimin gətirdiyi uğur sevinci məni bu fikirlərin üstündən keçməyə ruhlandırırdı. Bundan başqa, yaşımın və təcrübəmin artmasını nəzərə alaraq inanırdım ki, cavanlığımda görə bilmədiyim şeyləri indi daha yaxşı müşahidə edə bilərəm. Üstəlik, savadlı adamlarla və bir çox maraqlı insanlarla danışib-məsləhətləşməyim məndə özümə qarşı inam yaratmışdı; inanırdım ki, bu vaxtadək etmədiyim daha böyük, daha əhəmiyyətli kəşfləri edə bilərəm.

Bu ümidlərlə də, özümü imtahana hazırladım; nadir əlyazmaların, kitabların saxlandığı bir çox dəftərxanalarda bütün növlərdə olan quşların, heyvanların, balıqların hazırlanmasını və saxlanılmasını öyrəndim. Həmçinin, qərara aldım ki, səyahət zamanı bir çox dəniz məhsullarının, güllərin, bitkilərin, meyvələrin və s. rəsmini də çəkim. Bunu ikinci dərəcəli bir iş kimi nəzərdə tutmuşdum. Başlıca məqsədim gedəcəyim ölkələrin qədimliyini aşkara çıxarmaq, bu ölkələrin dini, siyasəti, dövlət quruluşu, yaşayış tərzini, adət-ənənələri, geyimləri ilə yaxından tanış olmaq və gördüklərimə öz düşüncələrimi də əlavə etmək; vətənimə dürüst məlumatlarla qayıtmaq üçün yerləri, şəhərləri mümkün qədər tam dəqiqliyi ilə öyrənməkdən ibarət idi. Bu niyyətlə də, 1701-ci il, iyul ayının 28-də vətənim Haaqanı tərk etdim...

1703, 19 iyul. Dərbəndə gəliş. Gözəl, ayılı bir gecədə yolumuza davam etdik. Səhər açılarda gərb tərəfdə İran¹ dağlarından biri olan Samgael²

¹ O zaman Avropa səyahətçiləri Azərbaycanı da çox vaxt İran adlandırırdılar.

² Çox güman ki, «Şamxal» sözünün təhrif olunmuş formasıdır. O zamanlar Dağıstanı idarə edən hökmdarlara yerli dillərdə «şamxal» deyirdilər.

dağını gördük.

Bir tərəfimizdə meşəli dağlar, o biri tərəfimizdə qumlu sahilləri təqib edə-edə saat 9 radələrində yelkənlərimizi artırdıq və yenidən yolumuza davam etdik. Qısa müddət ara verən sakitçilikdən sonra şimal-şərqdən külək əsməyə başladı.

Biz cənub-şərq istiqamətinə üz tutduq. Mülayim qurşaqda yerləşən sivrüclü dağın görünən burnunu (bax: 2-ci şəkil) keçmək üçün fasiləsiz irəliləyirdik. Buradan tutmuş Dərbəndə qədər uzanan ərazi çox təhlükəlidir. Buna səbəb bu dağlarda yaşayıb qarətçiliklə məşğul olan samqallardır³. Ona görə də onların yaşadığı əraziyə yaxınlaşmağa cürət etmədik. Samqallar Məhəmməd dinindən olan müsəlmanlardır. Bu adamlar bədbəxt hadisə nəticəsində onların sahilinə yan almış gəmiləri qarət edib malları ələ keçirirlər.

Saat 3 radələrində dağın qurtaracağına yetişdik. Dərbənd buradan 1 lyö⁴ məsafədə yerləşir. Biz çatan zaman külək şərq tərəfdən əsməyə başladı. Biz Dərbənddə lövbər saldıq (bax: 3-cü şəkil). Gecə yelkəni yenidən açdıq, amma zəif külək əsdiyi üçün yerimizdən tərənəmədik. Sübh açılarda şəhərin digər bir tərəfini də gördük. Dərbənt¹ şəhəri dəniz sahilinin qərb hissəsində yerləşir. Şəhər dəniz tərəfdən dağ boyunca daşdan tikilmiş uca divarla müdafiə olunur. Divarın üç qapısı var ki, bunlardan yalnız ikisi açılır. Qala-istehkam şəhərə birləşdirilib. Onun yanında bir quyu var. Quyuya su yerin altı ilə gedir və xeyli yuxarıya qədər çıxır. Dərbənt şəhəri top-tüfənglə yaxşı təchiz olunub və hündürlükdə yerləşdiyi üçün buradan dənizin çox hissəsi görünür. Qalanın daşlarının çoxunun uzunluğu 7½, eni 5½ futdur². Farslar iddia edirlər ki, Dərbənt İsgəndərin dövründən mövcuddur. Şəhərin yaxınlığında uzunluğu 15, eni 2½ fut olan qırx daş qəbir var. Burada həmçinin çoxlu naxır bulaqları, böyük bir miz və oturacaqlar da var. Dərbəndin dağı sıldırım qayalardan ibarətdir və şəhərdəki kimi dağda da çoxlu şirin sulu bulaqlar var. Qədim bir adətə görə, su içənlər bunun əvəzində dənizçilərə bəxşiş verməlidirlər Heç bir şey verməyənləri isə dənizçilər suda batırmaqla hədələyirlər.

³ Yerli tayfalardan biri

⁴ lyö = 5,55555 km

¹ Müəllif Dərbənd şəhərinin adını gah Dərbənd, gah da Dərbənt kimi verir

² 1 fut = holland futu: 0,29 m.

Dərbənt Asiyanın və İran şahlığının şimal-şərqində, Gürcüstan və Çerkəzistanın sərhədləri üzərində, Xəzər dənizi ilə Qafqaz dağı arasındakı dar keçiddə yerləşir.

Kuraluk adlanan dəniz quldurları Dərbənddən bir günlük məsafədə yaşayırlar. Rusiya kazakları tez-tez öz ölkələrini tərk edib onlara qoşulur və onlar birlikdə Xəzər dənizinə gedib rastlarına çıxanı qarət edirlər.

Dağıstanla həmsərhəd olan Dərbənt mahalı Gürcüstan və Çerkəzistanın kiçik bir əyalətidir³. Uzunluğu 40 lyodür. Əhalisi tatarlardır⁴. Moskoviya və İranın arasında yerləşən Dərbəndi hökmdar idarə edir. Əsas şəhərləri Tarkü və Andredir. Dərbənt nadir hallarda xəritələrdə gözə çarpır. Dərbəntdə 4 hökmdar var: əsas hökmdar sayılan Samqael hökmdarı, Krım Samqael, Bəki və Qarabulaq Bəy. Tarkü şəhəri həm də Tirk və ya Tərki adlanır. Farslar onu Tərqo adlandırırlar. Tarkü açıq şəhərdir. O, dağın qarşısında, Xəzər dənizi üzərində, Gürcüstanın şərqində yerləşir.

Tarküdən Nisavaya¹ (bax: 4-cü şəh.) qədər olan məsafə təqribən 2-3 gündür. Tarkü şəhəri əlahəzrət çarın ağalığı altındadır.

Günorta şimal-şərq küləyi əsməyə başladı və biz cənub-şərq istiqamətinə üz tutaraq tezliklə Dərbəndi gözdən itirdik. Getdiyimiz istiqamətdə çoxlu ağaclar var idi, uzaqdan isə dağlar görsənirdi. 1 saat sonra cənub-şərq küləyi əsməyə başlayanda sahilə yarım lyö aralıda lövbər salmaq məcburiyyətində qaldıq. Sahildə çoxlu ağaclar var idi. Biz yolumuza ayın 21-i səhər davam etdik. Hava çox gözəl idi və biz dayanmadan irəliləyirik. Saat 8-ə yaxın Nisavayın zirvəsi göründü və günorta biz həmin tərəfdə, suyun sajin² dərinliyinə lövbər saldıq (bax: 5-ci şəh.). Burada bizdən başqa Həştərxandan gəlmiş 6 gəmi də var idi. Günorta saat 3-də mən öz dəstəmlə quruya çıxdım. İlk dəfə idi ki, İran torpağına ayaq basırdım.

Xəzər dənizi. Həştərxandan Fərşabada³ qədər Xəzər dənizinin uzunluğu təxminən 100 lyö, eni isə Şovərəsmiyədən Çerkəzistan və ya Şirvana-

³ Yanlış fikirdir. Əslində, o zaman Dərbənt Azərbaycanın Şirvan əyalətinin bir hissəsi idi.

⁴ Bəzən Avropa müəllifləri Azərbaycan türklərini tatar adlandırırdılar.

¹ İndiki Xaçmaz rayonunda vaxtilə mövcud olmuş Niyazabad şəhəri. Hal-hazırda həmin ərazidə Niyazovka kəndi yerləşir.

² Ölçü vahidi

³ Farsabad

dək təxminən 90 lyödür. Bu dənizin nə qabarması, nə də çəkilməsi var. Yalnız güclü külək əsdiyi zaman sahildən kənara çıxır. Deyirlər ki, Xəzər dənizinin ortası və Dərbənt şəhərinin qarşı tərəf hissəsi dərin deyil. Bununla belə, onun dərinliyinin 30-40 sajn olduğunu söyləyirlər.

Xəzər dənizinin suyu duzcludur, sahil sularının şirin olmasının səbəbi isə ona tökülən çaylardır. Quruyla və uca dağlarla əhatələnmiş Xəzərin digər dənizlərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Xəzərə tökülən çayların sayının 100-ə yaxın olduğu göstərilirsə də, buna inanmaq çətindir. Buraya tökülən əsas çaylar Volqa, Kirüs, yaxud Kür və Araks¹ çaylarıdır. Sonuncu iki çay digər bir çox çayları alıb Xəzərdə birləşir. Belə çaylardan Büstruv, Aksay², Kuasu³, Qızılüzən, Lək, Sem, Nios, Oksus, Arksant və ya Tanais və s. adlarını çəkmək olar.

Xəzər dənizi qədim zamanlarda Hirkan və Başü⁴ dənizi adlanırdı. Farslar onu Külsüm və Həştərxan dənizi adlandırırlar. Ruslar Qalanski və ya Qevalinski dənizi, gürcülər Sqva, ermənilər isə Sof adlandırırlar. Xəzərdə gəmi səfərinə çıxanlar ən çox ruslar və türklərdir.

Nisavay. Alçaqda yerləşən Nisavayın sahilində nə kənd, nə də ki evlər var (bax: 6-cı şəh.). Dəvə və atla səyahətə çıxanları arayıb-tapmaq və Şamaxıya qədər onlara bələdçilik etmək üçün buraya ərəblər gəlir. Nisavaya çatan zaman bir neçə gəmi gördük. Burada böyük bir izdiham var idi.

21 iyul. Səhər tezdən dənizdən yarım lyö aralıdakı çaya gedib tor atdıq. Çay balıqla dolu olsa da, torumuza elə bir şey düşmədi. Bu çay özünün iki ağzı vasitəsilə dənizə tökülür. Çay Nisavay adlanır. Ölkənin adı da buradan götürülmüşdür. Nisavay çayının əsas mənbəyi dağlardadır.

Alış-veriş məqsədilə Nisavaya ərəblər və türklər mal keçirirlər. Yayda burada onlar çadır qurur, qışda isə bu yerin sahillərindən xeyli uzaqlarda yerləşən kəndlərdə qalırlar. Həmin gün Moskvadan Həştərxanadək bizimlə səyahət etmiş rus tacirləri ayın 24-ü mallarını dəvələrə yükləyib yola düşdülər. Elə həmin gün Nisavaya bir ərəb gəldi. Üç oğru onun atını və satmaq üçün yüklədiyi düyüsünü oğurlamışdı. Bunu eşidən kimi 10-12 nəfər oğrula-

¹ Araz çayı

² Ağçay

³ Qarasu

⁴ Bakı

rın dalınca götürülsə də, onları tuta bilmədilər.

Günortaya yaxın elə bir külək qopdu ki, sahillə qum təpələrinin arasındakı toz dumanından adam gizlənməyə yer axtarırdı. Bizim çadır dirəklər vasitəsilə yerə yaxşı bərkidilməsinə baxmayaraq, mən küləyin onu aparacağından ehtiyat etdim və dəniz qırağına qaçdım. Dənizin qırağında qum yaş olduğundan, toz dumanı o qədər də qatı deyildi. Bununla belə, əlimizi-ələmizin üstünə qoyub otura bilməzdik, malların üstünü basdırmaq lazım idi. Amma toz dumanı daha da qatılaşan kimi hamı gizlənməyə yer axtarırdı; kimi gəminin hissələri arxasında, kimi də içərisinə sığınmışdı. Kədərlə və dəhşətli bir səhnə idi. Tufan axşama qədər çəkdi. Biz çadırımızı yenidən qurmalı olduq. Bağlamalarımızı yerin altından güclə çəkib çıxardıq. Onlar tamamilə yaş olmuşdu.

Ayın 25-i on iki gündən bəri Nisavayda qalan bir neçə tacir Samaxiya üz tutdu. Hava çox gözəl idi. Biz isə gömrükçünü gözləmək məcburiyyətində idik, çünki, buranı tərk etməmişdən əvvəl ona vergi ödəməliydik. Vergi hər bağlamaya görə 46 soldur¹. Bizim hər bir ata yüklədiyimiz bağlamanın çəkisi 400 girvənkə idi.

Həmin gün əvvəlkindən də güclü elə bir tufan qalxdı ki, sahilə dayanmaq mümkün deyildi. Məcbur olub dənizdən 300 addım aralıdakı təpələrin arxasına qaçdıq. Gecəni də elə orada keçirdik. Əlahəzrət çara² məxsus gəminin heyəti də burada idi. Onların arasında iki alman və bir isveçrəli məhbüs də var idi. Onlar mənə cavan şahin quşuna çox oxşayan iki quş verdilər. Ruslar bu quşları Karavayek adlandırırlar. Onların lələyi qara və ya tünd göy rəngdədir. Bütün günü mənim yanıma gedib-gələn həmin üç nəfər mənə qeyri-adi dərəcədə böyük və son dərəcədə gözəl ağ bir durna da gətirdilər...

Tufan bütün gecəni ara vermədi. Ertəsi günü gömrükçü gəlib çıxdı. O, bizim bağlamalarımızı yoxlamadan keçirdikdən sonra uzaq yola çıxmağa icazə verdi. Biz ayın 27-si 100-dən çox dəvə, 10 at və 3 eşşəklə yola düşdük. Yol gedə-gedə sahil boyu eyni vəziyyətin şahidi olurduq. Güclü külək bizim qaldığımız yer kimi hər yerə zərbə vurmuşdu. Dənizlə cənub istiqamətində irəliləyərək dörd kiçik çayı keçdik. Bunlar Somotsiya, Balballa,

¹ Qədim holland pul vahidi

² Rus çarı nəzərdə tutulur

Bulbolatsya və Mordva çaylarıdır¹. Sahilin bu tərəfi kiçik başlı iri heyvanlarla doludur. Onları dəniz itləri² adlandırırlar. Aralarında hətta at böyüklüyündə olanları da var idi. Cütləşmə dövrü yetişən zaman Nisavayın sahili dəniz itlərilə dolu olur.

4 lyö qət etdikdən sonra Mordov kəndindən yarım lyö aralıdakı qum təpələrinin arxasında dincəlmək üçün ayaq saxladım. Mordov kəndində ərəblər yaşayır. Onlar palçıqdan tikilmiş sadə daxmalarda yaşayırlar. «Mordov» sözünün mənası bataqlıq deməkdir. Dağlardan tökülən suların nəticəsində həqiqətən də, bu kənddə bataqlıqlar çoxdur. Bu səbəbdən burada düyü boldur. Burada həmçinin çoxlu quşlar var.

Ayın 28-i yolumuza davam etdik. Altı lyö uzaqlaşandan sonra qarşıda İranın dağlarını gördük. Dağlarla bizim aramızdakı məsafə kiçik idi. Oraya çatanda bir bulaq və az sayda torpaq evləri olan bir neçə kənd gördük. Bu yerin əhalisi morlar yaxud türklərdir. Xəzər dənizinin həmin bu əraziyə düşən hissəsində balıq olmur. Yalnız karp balıqları olur ki, onların da dadı və keyfiyyəti yaxşı deyil.

Ayın 29-u yolumuza yenidən davam edərək, bir saat sonra qayalı dağlara çıxdım. Bu dağlarda bir dənə də olsun ağac yox idi. Dağın yamaqları çay daşları ilə dolu idi. Hündür Barma¹ dağını keçdikdən sonra səhər saat 9-da dağın yamacında ayaq saxladım. Ətraf daha hündür dağlarla əhatələnmişdi. Dərin bir dərədə gözəl içməli suyu olan kiçik bir çay axırdı. Mən qara, boz və ağ rəngli böyük bir quş vurdu. Onun qanadlarının uzunluğu bir sazın idi.

Şahin quşuna bənzəyən bu quşun adı çalağan² idi. Mən yazı yazmaq məqsədilə onun lələklərindən yaxşılarını seçib götürdüm... Külək əsdiyinə baxmayaraq, hava gözəl idi və biz cənub istiqamətində yolumuza davam etdik. Gedə-gedə dərədə, yamacda, dağların başında ərəblərin yaşadığı bir çox daxmaların yanından keçirdik, onların arvad-uşaqları ilə, mal-qaraları ilə rastlaşdıq.

Bu tərəflərdə oğruların sayı çox olduğundan səyahətçilər yuxusuz qalıb öz əşyalarının keşiyini çəkmək məcburiyyətində qalırlar. Biz ayıq olduğumu-

¹ Dağıstanda çay adları

² Suitilər

¹ Beşbarmaq dağı

² Müəllif mətnə quşun adını türkcə olduğu kimi, yəni, elə «çalağan» kimi verir

zu bildirmək üçün arabir atəş açdıq. Oğruların biri bizim yatıb-yatmadığımızı yoxlamaq üçün yaxınlaşmaq istəyəndə onun bu cəhdinin qarşısı yaxşıca bir kötək zərbəsilə alındı.

Gecəyari yolumuza yenidən davam edərək bir saat sonra meşəli dağlara gəlib çıxdıq. Sübh açılarda isə qarşımıza dar və dik bir yol çıxdı və biz həmin yolu atdan düşüb cilovundan tutaraq piyada keçməli olduq. Yamaca enəndə iki dəfə Ataçaydan keçdik. Bu çay Xəzər dənizinə tökülür.

Dağın başında bol sulu kiçik bir nohur var idi. Nohurun ətrafında irilixirdalı çoxlu quşlar gəzişirdi. Sonra gözəl bir bulaqla rastlaşdıq. Bulaqdan kiçik kanal əmələ gəlmişdi. Bu kanal əvvəlki gün bizim iki dəfə keçdiyimiz Ataçayın bir qoludur. Üçüncü dəfə çayın həməni bu dayaz yerindən keçirik. İki il burada quraqlıq olub.

Bir qədər getdikdən sonra sol tərəfimizdə daş bir karvansaranın xarabalığını, onun da yanında çoxlu ərəb və türk məzarlarından ibarət qəbiristanlıq gördük. Biz dincimizi almaq üçün bir qədər kənarında, kiçik çayın yaxınlığındakı düzənlikdə ayaq saxladıq. Buradan 4 lyö aralıda Rəsərat adlanan kiçik bir yerdə ərəblər çadır qurmuşdular.

Gecə saat 2-də yenidən yola çıxdıq. Bir-birini əvəz edən dağları çıxıb düşərək, türklərin Oroça¹ adlandırdıqları çaydan keçdik. "Oroça" sözünün mənası quru deməkdir. Bu çay həqiqətən yayda da, qışda da qurudur, amma çaydaşı ilə doludur. Səhərə yaxın dağlardan gələn səs-küy eşitdik. Bu dağlarda çoxlu dovşan olur. Burada həmçinin çoxlu bulaqlar da var. İyulun son günü qayalıqlarla əhatələnmiş daşlı-kəsəkli bir düzənlikdə ayaq saxladıq. Burada çadırlar qurulmuşdu. Çadırlarda ərəblər qalırdı. Onlar bizə təzə süd, yağ, yumurta və əla içməli su gətirdilər. Biz də Həştərxandan özümüzlə gətirdiyimiz qoyunu kəsib yaxşıca yeyib-içdik.

Avqustun 1-i, gecə saat 2-də dağ yolları ilə səyahətimizə davam etdik. Dan yeri söküləndə Barbelax adlı şələlənin yanına çatdıq. Şələlənin yaxınlığında çoxlu ərəb çadırları var idi. İstidən və uzun sürən quraqlıqdan bu yerin otları tamamilə yanmışdı. Belə bir istidə biz 24 saat ərzində piyada 2-3 lyö, dəvələrin belində 5-6 lyödən artıq gedə bilmirdik. Bundan başqa, karvanın su olan yerlərdə dayanmasına ehtiyacı var idi. Belə bir yer isə Sama-

¹ Quruçay

xıdan 3 lyö aralıda yerləşirdi. Üstəlik, buradakı dağlarda meşə olmadığı üçün biz od əldə etməkdən ötrü Misirdəki kimi dəvə peyinindən istifadə etməli olurduq.

Yolumuza yenə də gecə saat 2-də davam edərək Sahanca adlı çayı keçdik. Bu çayda su əvəzinə çaydaşları var idi. Avqustun 2-də Samaxıya çata-çatda bir neçə meyvə bağının yanından keçdik. Dəvələrimizi saymaq üçün bizi gömrükxanada saxladılar. Sonra isə şəhərə daxil olduq və ermənilərin karvansarasında yerləşdik.

Şah libası. Buna səbəb olan el şənlikləri. Samaxının təsviri. Qata-Gülüstan¹ dağındakı böyük bir qalanın xarabalığı.

1703, 2 avqust. *Samaxıya çatanda öyrəndik ki, bu şəhərin xanı yenicə öz sahibindən, yəni, şahdan libas alıb. Şahın göstərişi ilə 4 gün dalbadal el şənliklərinin keçirilməsi barədə libasın üzərində təsvirlər verilmişdi.*

Qida məhsullarının bahalığı. Biz şəhərə çatan zaman hava çox isti idi. 2-3 il ərzində bura yağış düşməmişdi və bu səbəbdən də hər şey olduqca baha idi. Bir çörəyin qiyməti 10 santim² idi. Halbuki 100 ildən çox idi ki, bu yerin əhalisi bir çörəyi 2 santimə almağa öyrəşmişdi. Digər ərzaqların qiyməti də buna uyğun idi; kökəldilmiş toyuğun qiyməti 5-6 santim idi. Əvvəllər isə belə toyuğu 6 liarda³ satırmışlar.

Samaxıdan keçən bütün mallar hökmən yoxlanılır. Bu məqsədlə gömrük işçiləri karvansarada yerləşən mənzillərində otururlar. Onlar səyahətçilərdən əlavə bir şey tələb etmirlər; sadəcə olaraq bir yüklənmiş dəvə üçün 50 santim ödənilməlidir. Əvvəllər isə bu məbləğ 1 florin⁴ idi. Belə bir məbləğdə verginin İrana daşınan mallara aidiyyəti yoxdur. Çünki bu daşınmada adətən atları yükləyirlər. Bir at yükünün çəkisi 400 funtu keçmədiyi halda, dəvə 800-900 funt ağırlığında yük götürə bilir.

Xan öz atlı dəstəsi ilə. *Avqustun 5-i, səhər saat 8 radələrində xan İsfahandan onun üçün göndərilmiş libası geyinmək üçün şəhərdən azacıq aralı məsafədə yerləşən bağa yola düşdü. Bağda tənənəli mərasim üçün hazırlıqlar gedirdi. Mən də bir çox adama qoşulub oraya getdim. Mərasim atlı*

¹ Gülüstan qalasının yerləşdiyi dağ.

² Pul vahidi

³ Pul vahidi

⁴ Pul vahidi

süvarilərin gəlişilə başlandı. Onları 10 dəvə müşayiət edirdi. Dəvələr sağ və sol tərəfdən iki kiçik qırmızı bayraqla bəzədilmişdi. Onlardan altısı farsların "tambalpa" adlandırdıqları nağaralarla yüklənmişdi.

Nağaralardan dördü çox yekə və alt hissəsi sivriüclü idi. Dəvələrdən birinin üstündə oturmuş nağaraçı arabir nağaralara döyürdü. Uzun, geniş yolun kənarında bir-birindən aralı dörd şeypurçu dayanmışdı. Onlar olduqca uzun, aşağıya doğru enlənən karamas, yaxud şeypurlarda mənim fikrimcə, çox zövqsüz bir musiqi səsləndirirdilər. Onlardan bir qədər aralı dörd qoboyçu görsəndi. Qoboya karana nəfir deyirlər. Dəvələrin ardınca müxtəlif geyimli 20 əsgər gəlirdi.

Onların paltarları yaşıl, bənövşəyi və boz rəngdə idi. Əsgərlərdən sonra xanın altı nökeri və nəhayət xanın özü görsəndi. O, qəhvəyi rəngli gözəl bir atın üstündə oturmuşdu. Əynində qısa gödəkçə, başında farssayağı iri çalması olan xan dörd xədimin müşayiətilə irəliləyirdi. Dəbdəbə ilə geyinmiş, yaxşı görkəmdə olan xədimlərin bəzisi qaradərili idi, bəzisi isə gündən qalmışdı. Sonra şəhərin yüksək vəzifəli şəxsləri və bir çox digər şəxslər görsəndi.

Onların ardından xanın dəbdəbəli surətdə yəhərlənmiş doqquz atı irəliləyirdi. Atların hər birinin yəhərinin sağ tərəfində kiçik bir təbil var idi. Təntənəli surətdə keçən bir çox fərqli insanlar demək olar ki, bir-birlərinə oxşayırdılar; onlar da xan kimi dəbdəbəli geyinmişdilər. Bütün bu adamlardan başqa bağın yanında, dağın sağ tərəfində saysız-hesabsız əsgərlər durmuşdu. Onların başında lələkli papaqlar var idi.

Axırda iki atlı görsəndi. Onlar başdan ayağa kimi müxtəlif rəngli sırıqlı paltar geyinmişdilər və təlxək oyunu çıxarırdılar. Hamı bu iki məzəli oyunbaşa baxırdı. Onlar bir-birindən iyirmi addım aralı dayanmışdılar, yanlarında da çalğıçılar var idi. Bağa çatanda xan və onu müşayiət edən ağalar bağın yekə, daş qapısı qarşısında atdan düşdülər. Burada xan ona göndərilmiş libası geyindi. Yarım saat sonra isə ata minib gəlidi kimi də getdi.

Onun uzun libası qızıl zərxdən idi. Başında da tac əvəzinə qızıl papaq var idi. Yol boyu xanı çoxlu atlı nöker müşayiət edirdi. Öz sahiblərinə xidmət etmək məqsədilə onlar əllərində qəlyan və ya nargilə tutaraq hazır vəziyyətdə durmuşdular. Şuşədən olan nargilələrin yuxarı hissəsi çox böyük incəliklə qızıldan və gümüşdən düzəldilmişdi. Bir neçə digər nöker isə yə-

hərlərində odla dolu qazançalar yerləşdirmişdilər. Onlar bu odla sahiblərinin tənbəki çubuqlarını alışırdılar. Sahibləri bu işi heç vaxt özləri etmirdilər. Ağaların çoxu yol boyu nizə ata-ata əylənirdi. Onların atdığı «Aynər» adlı ikiuclu nizə ağacdən idi.

Müxtəlif cür şeylərin daha da gözəlləşdirdiyi tamaşanı seyr etmək üçün bütün şəhər bura axışırdı. Kimi atlı, kimi də piyada gəlmişdi. Hətta kəndlərdən, bağlardan da axışıb gəlirdilər.

Xan libasını geyinməmişdən əvvəl qızıl papağını başına qoydu. Qiymətli daş-qaşla bəzədilmiş papağın yuxarı hissəsi örtülü idi. Onu xanın atından öndə gedən bir atda aparmışdılar. Deyirlər ki, xanın bu papağının üzərində Əli peyğəmbərin¹ ordusu təsvir olunub və guya Əlinin özündə də belə bir papaq olub. Xan libasını geyinəndən sonra papağını başından çıxartdı. Papağı gətirdikləri kimi də, yəni, xanın atından bir qədər aralı məsafədə apardılar. Mərasim iki saat çəkdi.

Axşam yağış yağmağa başladı və ertəsi gün günortaya kimi kəsmədi. Yollar elə hala düşmüşdü ki, atlar bu yolları güc-bəla ilə yarıb keçirdilər. Amma ayın 7-dən 10-dək hava çox gözəl keçdi. Bu günlərin birində zəlzələ baş verdi. Dağıntılar olmadısa da, adamlar evlərinin başlarına uçacağından qorxaraq düzənlikdə yatırdılar.

11 avqust 1703. Samaxı. *Mən cənub istiqamətindəki dağın üstünə çıxaraq şəhərin təsvirini çəkdim. Samaxının ən böyük hissəsi bu yerdən görünür (bax: 7-ci şəh.). Şəhərin uzunluğu enindən çoxdur. Burada heç bir gözəçarpan məscid, gala, tikili olmadığı üçün, mən yalnız Xan sarayını, şəhərdən kənarda, şərqdə yerləşən Çərkəzitan karvansarasını və dağı çəkdim. Bu dağda qədim bir istehkamın xarabalığı var. Həmin dağ şəhərin şimal-qərbində yerləşir. Mən həm bu dağ haqqında, həm də onunla yanaşı olan, daha hündür dağ haqqında bir qədər sonra təfsilatı ilə danışacam.*

Samaxı şəhəri dağın yamacında yerləşir. Burada təqribən 1 lyö hündürlüyündə qala var, lakin o, demək olar ki, açıq vəziyyətdədir. Buna səbəb təxminən 35 il əvvəl baş vermiş zəlzələdir ki, bunun nəticəsində qalanın divarları yıxılıb. İndi Samaxıda bir dənə də olsun gözəl, nəzərəçarpan tikili qalmayıb. Yalnız ensiz, alçaq məscidlər qalıb ki, bunları da şəhərdən

¹ Həzrəti-İmam Əli nəzərdə tutulur

kənarda görmək mümkün deyil. Şəhərdə balaca günbəzli iki məscid var.

O qədər də bəzəkli olmayan bu məscidlərin oturacaqlarla dolu içi dairəvi formada yüksəlir. Samaxdakı evlər daş və torpaqdan tikilir. Evlərin damı yastdır. Görünüşləri də çox sadədir. Evlərin əksəriyyəti o qədər alçaqdır ki, onların damına əllə belə toxunmaq olur. Bəzi evlərin içi təmizdir və xalça ilə, cürbəcür əşyalarla bəzədilib. Divarları isə malalanıb və ağardılıb. Evlərin arasında ikimərtəbəli, hündür olanları da var. Xanın evi təpənin üstündə yerləşsə də, kənardan qətiyyənlə görsənmir. Bundan başqa, təpənin üstündə böyük bir məscidin xarabalığı da var.

Məscidin 2-3 günbəzinin qalıqlarından hiss olunur ki, bu günbəzlər olduqca əzəmətli, gözəl olublar. Daşları bir-birinə yaxşı bərkidilmiş bu məscid Samaxdakı tikililərin ən qədimi və ən gözəli olmuşdur. Həmin bu məscidin xarabalığı ilə yanaşı, digər yerlərdə də bir çox qədim xarabalıqlar var.

Dağın ətəyində böyük bir bazar var. Burada hər şey satılır. Mer-meyvə isə xüsusilə boldur. «Qazançılar məhəlləsi» sayılan bu yerdə başqa dükənlər də var. Burada həmçinin çoxlu aşpazlar da var və onlar cürbəcür yeməklər hazırlayıb satırlar.

Digər dükənlər bu böyük bazarlıq meydanının bir kənarında yerləşir. Bunlar zərgər, çəkməçi, hərrac dükənləridir. Bəziləri daşdan, bəziləri isə taxtadan tikilmiş dükənlər bir çox küçə əmələ gətirir.

Qəhvəxanalar, karvansaralar həmin bu küçələrdə yerləşir. Amma küçə ilə gedəndə onlar nəzərə çarpmır. Qəhvəxana və karvansaralara giriş böyük bir qapıdandır. Karvansaraların sayı iyirmiyə qədərdir. Ən gözəli isə hindlilərin karvansarasıdır. Daşdan tikilmiş karvansaraların hündürlüyü 23-24 futdur. Bizim qaldığımız dördkünc karvansaranın 40 otağı var idi. Əsas malları karvansaralarda satırlar. Bazarlarda nə böyük dükənlərə, nə də mahud satanlara rast gəlmək olur.

Bu şəhərin bir neçə adı var. Bəziləri onu Samaxı,

digərləri Sümaksiya¹, farslar² isə Şamaxı adlandırırlar. Şamaxı 40 dərəcə 50 dəqiqə şimal en dairəsində yerləşir. Şamaxı Şirvan və ya Servan əyalətinin

¹ Qədim yunan mənbələrinin bəzilərində Şamaxının adı Sumaksiya kimi verilir.

² Azərbaycanlılar

paytaxtı və qədim Midiyanın bir hissəsidir. Bu şəhər³ İranın şimal, şimal-qərbində, Gilan əyalətinin qərbində, İraqın şimalında yerləşir və Hirkanın sərhədlərinə qədər uzanır. İddia edirlər ki, bu şəhər Şirvanşah adlı İran hökmdarı tərəfindən Xəzər dənizindən 24 lyö məsafədə salınıb.

Dağların yolları o qədər əyri-üyrüdür ki, bu yolu keçib-gətmək üçün 24 saat sərf edirdik. Bütün yolları keçmək üçün sə dəvə ilə 6 gün yol getdik. At ilə bu yolları 3 günə gətirmək olardı. Lahati dağlarından Dərbəndə qədər olan məsafə 40 lyödür.

Xanın idarəetmə üsulu. Samaxıda xanın səlahiyyəti şahınkı kimidir; yəni, ölkəni idarə edən odur. Xana tabe olan Kələntərin isə vəzifəsi xana vergi yığmaqdan ibarətdir. Xanın bir dəftərxanası, məsləhətçiləri və bir neçə topla təchiz olunmuş arsenalı var. Arsenal sarayda yerləşir. Sarayın girişində daha iki arsenal da var ki, bayram şənlikləri keçirilən zaman onları top-tüfəngdən boşaldırlar.

Xanın 2500 nəfərdən ibarət süvari dəstəsi var. Bunlardan 300-ü xan bir yerə səfər edəndə və ya ova çıxanda piyada onu müşayiət edirlər.

Hakimiyyətinin altıncı ilini yaşayan xan çox arıq olmasına baxmayaraq gözəl görünüşə malikdir. Uzun bıqları olan xanın adı Allarverdixandır⁴. O, bəylərbəy yaxud xanlar xanı rütbəsi daşıyır. Allarverdixan milliyətcə gürcü, dini isə xristiandır⁵. O, əvvəllər İranda şah palatasının zadəganı olub. Atası da zadəgan olan xana bu rütbə gürcü adətinə uyğun olaraq, uşaqlıq yaşlarında elə atası tərəfindən verilib. Belə deyirlər ki, Allahverdi xan İsanın mövludundan əvvəl yaşamış yəhudi Borqodionlar¹ nəslindəndir.

Samaxının hökmdarı bütövlükdə İranın ən varlı, sayılıb-seçilən hökmdarlarından biridir. İran hökmdarları ən asan yolla və tez bir zamanda böyük vergilər yığmaqla varlanırlar. Onlar vergini ətraf ölkələrdən, xüsusilə çoxlu ipək, pambıq, zəfəran istehsal edən Gilandan yığırlar.

Samaxı torpağı olduqca məhsuldardır. Burada qırmızı və ağ çaxır da istehsal olunur. Ağ çaxır o qədər tünd olur ki, onu susuz içmək mümkün deyil. Samaxıda, əsasən də Gürcüstana yaxın ərazidə mer-meyvə boldur. Dadlı

³ Müəllif Şamaxı şəhərini deyil, Şirvan əyalətini nəzərdə tutur.

⁴ Şirvan bəylərbəyi Allahverdi xan

⁵ Allahverdi xanın xristian olması həqiqətə uyğun deyil.

¹ Gürcülərin Baqrioni nəslini nəzərdə tutulur.

alma, armud, şabalıd xüsusilə çoxluq təşkil edir. Bir sözlə, bu yerdə çatışmayan bir şey yoxdur, nə əksən bitir.

Samaxıda həmçinin at, mal-qara, toyuq-cücə, hər növ yunlu, lələkli ov heyvanları saxlanılır. Bu heyvanların yaxşı bazarı olur, xüsusən də qışda. Samaxıda bişirilən çörək çox dadlıdır.

Gözəl liman şəhəri. *Olduqca gözəl liman olan Bakı şəhəri bir neçə müddətdir ki, hərbi cəhətdən farslar tərəfindən gücləndirilib. Buna səbəb kapitan Meyer olmuşdur. Əlahəzrət çarın gəmilərinin bu limana sərbəst daxil olması üçün icazə istəməsindən xəbər tutan kapitan Meyer bu xəbəri hiddətlə qarşılayan farslara limanı müdafiə vasitəsilə təmin etməyi tapşırır. Moskvalılar isə limana giriş-çixış sərbəstliyini əldə etdikdən sonra kapitan Meyerə bu təşəbbüsdən əl çəkməyi məsləhət görsələr də, bunun bir faydası olmamışdı.*

Xalq özünü müdafiə etmək iqtidarında olmadığı üçün limana daxil olmaq hətta ondan əvvəl də asanlıqla baş tutardı; Limanı və Kürə, Araksa qədər ölkəni az sayda adamlarla tutmaq və burada möhkəmlənmək asanlıqla başa gələrdi. Xalqın belə bir vəziyyəti isə əlahəzrət çar üçün mənfəətli idi.

Bakı. *İrənin qərb hissəsində, Şirvan ölkəsində, Xəzər dənizi üzərində yerləşən Bakı şəhəri qədim divarlara malikdir. Burada dünyada ən yaxşı növ qoz yağı istehsal olunur. Həm qaramtıl, həm də ağımtıl-iki növə bölünən qoz yağının qara növü Gilan ölkəsinə, oradan da 100 lyö məsafədə yerləşən İrana aparılır. Ağımtıl növü isə dünyanın hər yerinə aparılır¹.*

Mənə belə söylədilər ki, şəhərdən 2-3 lyö məsafədəki ərazi tez-tez yanır. Buna səbəb həmin ərazinin barıtla dolu olmasıdır².

Gəncə şəhəri. *Samaxıdan 50 lyö məsafədə yerləşən və dörd dəfə Samaxıdan böyük olan Gəncidə çoxlu gözəl daş evlər var. Evlərin çoxu ikimər-təbəlidir. Bu şəhərin gözəl, enli küçələri, bazarları və böyük karvansaraları var. Hökmdar sarayı da həmçinin, geniş və əzəmətlidir. Şəhərdən gözəl bir çay keçir. Gəncidə çoxlu bağlar, sənə, sərv, şam ağacları var. Mer-meyvə də boldur. Həmçinin yaxşı çaxır olur. Bütün bunlardan belə bir nəticəyə*

¹ Müəllif səhvə yol vermişdir. Onun qoz yağı kimi göstərdiyi maye əslində neftdir.

² Bakının ətrafında təbii qaz və neft çıxan yerlərdə torpağın yanması fenomeni (məsələn, Yanardağ və s.). Yanğınların baş verməsinə səbəb barıt deyil, neft və qaz olmuşdur.

gəlmək olar ki, Gəncə İrənin ən əhəmiyyətli şəhərlərindən biridir. Mənim bu fikrimi Gəncədə yaşayan bir ruhanisi və gürcülər də təsdiqlədilər.

Qala Gülüstan dağı. Qədim və məşhur Midiyanın izlərini görmək marağı ilə nəhayət, avqustun 3-ü şəhərdən yarım lyö məsafədə, şimal-qərbdə yerləşən Qala Gülüstan dağına getdim. Buradakı qədim bir istehkamın divar və qalalarının qalıqlarına baxmaq üçün dağın ətəyində dayandım. Qala qalıqlarının içində bütöv qalmış hissələri də var idi. Dağın sağ yamacında dağılmış divardan ayrı, torpağın səthi ilə get-gedə aşağı düşən iri daşların arasında bir neçə divarın özülü də var idi. Sol yamacın yuxarı hissəsində, qalaya yaxın bir yerdə buna oxşar biri var. Ən qalın divar isə dağın zirvəsində yerləşir (bax: 8-ci şəx.). Mən çox böyük bir çətinliklə, təhlükə altında həmin dik dağı qalxdım. Qalxa-qalxa dəfələrlə dayanmaq məcburiyyətində qalırdım. Dağın başına çatanda yeraltı bir tağ gördüm. Tağın içinə gedən yol 7-8 pillə cənub istiqamətindədir. Tağ sırasının iri və hamar daşları bir-birinə yaxşı bərkidilmişdi; lakin çökəklikdə olan tağ sırası çınqılla dolu idi. Həmin bu tağ sırası ilə üz bəüz, şimal-şərqdə digər bir tağ sırası da var idi. Onu əhatə edən dağların arası çox dərin olduğundan tağ sırasının deşiyindən aşağı baxanda adamı vahimə basır. Həmin bu hissədə divar olmadığı üçün oraya yaxınlaşmaq mümkün deyil. Tağın girişi olan bu iki tağ sırasını bir-birindən ayıran məsafə 44 addımdır. Tağa enərkən sağ tərəfdə olduqca balaca və dar bir keçid gördük. Keçiddə pəncərəyə bənzər bir dəlik var idi. Həmin bu keçidin yanında, şərq tərəfdə digər bir keçid də var idi. Lakin o, daha dar və balaca idi. Buna səbəb onun dağın qurtaracağında yerləşməsidir. Sola, qərb tərəfə döndük və qapı formasında olan tağtavanın altından keçdik. Tağtavan o qədər alçaq idi ki, buradan mənzilə daxil olmaq üçün ikiqat əyilməli olduq. Birinci kiçik otaqdan dar keçid vasitəsilə digər oxşar bir otağa yol açılır. Buradan da üçüncü bir otağa yol açılır. Hər üç otaq çox yaxşı tağlanıb. Üzərində həmin bu tağların yerləşdiyi divarın qalınlığı giriş hissəsində 5 futdur. İrəlilədikcə isə 8 futa qədər qalınlaşır. Mənzillər və ya tağlar bir-birindən kiçik keçidlər vasitəsilə ayrılır. Bura elə qaranlıq idi ki, təkbaşına irəliləməyə cəsarət etmədim. Üstəlik, sonuncu tağın yolu daş və çınqılla dolu idi. Mən elə buradaca belə bir nəticəyə gəldim ki, gərək bu tağların ən böyüyü dağın qərb və şimal-qərbindən keçəydi. Çünki tağ öz uzunluğunu bu hissələrdən götürmüşdür. Onu da müşahidə etdim ki, keçid-

lərdəki tağların hamar daşları elə keçidlərin eni ilə bir ölçüdədir. Daşlar bir-birinə yaxşı bərkidilib. Bu daşlar nə qədər hamar və bir-birinə yaxşı bərkidilmiş olsa da, qədim tikililər, xüsusən də, bu sahədə öndə gedən Roma tikililəri qədər gözəl ola bilməz. Neapoldakı Via Appia tikilisinin daşları, quruluşu xüsusilə gözəldir. Bu cəhətdən misal kimi göstərilə bilən digər bir ölkə Misirdir. Dünyanın yeddi möcüzəsindən biri olan məşhur Piramidaların içinə qalxan yol qədim tikililərin gözəlliyinin bir nümunəsidir. Birinci səyahətim zamanı mən piramidaları təsvir etmişəm. Piramidaların təsvirini verən ilk səyahətçi mən olmuşam. Piramidaların olduqca iri və şüşə kimi hamar daşları bir-birinə elə möhkəm bərkidilib ki, onları bir-birindən seçmək çox çətin-dir.

Yeraltı tağlardan çıxdıqdan sonra dağın başında onun enini ölçdüm; dağın ən ensiz hissəsinin ölçüsü 50 addım, şimal-qərb hissəsinin eni isə 80 addımdır. Dağın ortasında böyük bir quyu var. Amma ona yaxınlaşmağa cürət etmədim. Quyunun kənarları təhlükəli olduğundan içinə yığılmaqdan qorxdum. Bu quyu mənim dağda gördüyüm yeganə dəlik idi. Dağda bir tikili də var. Onun divarını təşkil edən qalaların arasındakı ən yaxın məsafə 70-80 addımdır. Bu divar get-gedə aşağıya doğru, dağın şərq ətrafına düşür. Hesab edirəm ki, bu hissədə divarın uzunluğu yarım lyodür.

Dağı düşən zaman çıxdığımız kimi çətinlik çəkmədik, çünki bu dəfə yolu tapmışdıq. Dağı enərkən aşağı hissədəki divarla dağın zirvəsindəki dağılmış bir istehkamın arasında çoxlu sayda böyük evlərin xarabalıqlarını gördük. Xarabalıqların daşları torpağın səthinə səpələnmişdi. Tikilinin böyüklüyünü isə yalnız onların tağlarından bilmək olur. Bir az getdikdən sonra birinci divarın yanına çatdıq. Burada bir çox digər xarabalıqlarla yanaşı bir qala da var idi ki, çox az dağılmışdı (bax: 9-cu şəkil). Bir çox müəlliflər öz əsərlərində belə göstərmişlər ki, bu xarabalıqlar daş və taxtanın qarışığındandır. Amma mən burada bir dənə də olsun taxta tapmadım və gördüm ki, daşlar bir-birinə sementə bərkidilib. Deyilənə görə, bu istehkam Tamerlan¹ tərəfindən dağıdılıb.

Şəhərə qayıdarkən çölün ortasında kəndir üstündə rəqs edən bir türk gördüm. Onu çoxlu tamaşaçı dövrəyə almışdı.

¹ Əmir Teymur Avropada bu adla tanınmışdır.

Yeddiqumbətdə², Pedrake dağında və Pirməradakı³ qədim sərdəbələr

14 avqust, 1703. Yeddiqumbətə yola düşmək üçün mən 2 nəfər və bir neçə çaparin müşayiətilə Samaxını tərk etdim.

Yeddiqumbət yeddi qala deməkdir. Orada çoxlu qədim qəbirlər var. Biz qərbdə yerləşən dağlara üz tutaraq bir neçə kəndi keçdik. Kəndlərin çoxunda ermənilər yaşayır. Saat 9-a yaxın münbit təpədə yerləşən Qırğın kəndinə çatdıq. Kənddə təxminən 200 ailə yaşayır. Kənd üzümlüklə doludur. Bu kənddə kiçik daş kilsə var. Burada Səhəh Vartapet adlı bir müqəddəsin qəbri var. Qırğın kəndinin əhalisi danışır ki, o, Məhəmməd dinindən olan türk olub, sonralar onların dinini qəbul edib və bu dinin öyrənilməsinə o qədər bağlanıb ki, onun ruhanilərindən birinə çevrilib. Bundan sonra bədbəxtlikdən Məhəmməd dinindən olan türklərin əlinə keçib və onu Samaxıda yandırılar. Dirildikdən sonra isə yenidən onlara qoşulub.

Bu dağdan yarım lyö aralıda, böyük yolun üzərində başqa bir qəbir də var. Bu qəbirin üzərində bir neçə cizgi var idi və mən həmin cizgilərin mənasını soruşduqda cavab verdilər ki, bu yalnız bəzəkdir. Həmin bu müqəddəsin də qəbri kiçik kilsədə yerləşir. Əvvəllər bu kilsənin yerində kiçik məscid olub. Lakin 35 il əvvəl zəlzələ nəticəsində məscid dağılıb və yerində həmin bu kilsəni tikiblər.

Yeddiqumbətdəki qəbirlər. Saat 10-un yarısında biz Qırğın kəndindən çıxıb gözəl, əzəmətli dağları keçərək, bir saat sonra Yeddiqumbətə çatdıq. Dediym kimi, burada qaya daşlarından qoyulmuş qəbirlər gördüm. Daşlar bir-birinə çox möhkəm bərkidilmişdi. Qəbirlərdən çoxu hələ də bütöv halda, piramida şəkilli idi. Mənim birinci nəzərdən keçirdiyim qəbir ən hündür idi və dağa daha yaxın olan yerdə salınmışdı. Buradakı qalanın divarının qalınlığı 5 qarış, giriş hissəsinin hündürlüyü 6, eni isə 3 qarışdır. İçərisi dairəvi formadadır, diametri 12 futdur. Qala gözəl bir divarla əhatə olunub. Divarın ön tərəfdəki qapısının eni 14,5 futdur. Bu qapıdan divarın girişinədək olan dərinlik isə 10 futdur. Qalanın qalınlığı 5 qarış, bir küncündən o biri küncünədək olan məsafə 16 addım, yəni, 64 addımdır. Divarın qalınlığı 3 qarışdır. Yuxarı hissəsi dəvənin ürgücü formasında və yaxud yarım dairə şəklindədir. Bu qa-

² Yeddigünbəz türbəsi

³ Pirmərdəkan kəndi

lada 5 qəbir var. İkisi bir tərəfdə, üçü isə digər tərəfdədir. Qəbirlər yarpaq və digər müxtəlif şeylərlə bəzədilmişdi. Bu qəbirlərin eni 2 qarış, uzunluğu 7 qarışdır. Bununla belə, qəbirlərin biri digərindən hündür və ya alçaq da ola bilər. Buradan çıxıb ikinci qalaya keçdim. Divarın iç tərəfində, qapının qarşısında 3 qarış hündürlüyündə təcik və bir tağ gördüm. Tağın aşağı hissəsinin eni 8 qarış, dərinliyi 11 qarışdır. Hündürlüyü isə 7 futdur. Bu qalada 3 qəbir var. Qalanın divarının uzunluğu 44 fut, eni isə 33 futdur. Bu divar əvvəlki divara bənzərsə də, onun kimi hündür deyil. Qalalardan ən axıncısı hamısından alçaqdır və get-gedə aşağı düşür. O, eni 71 fut, uzunluğu 66 fut və yuxarı hissəsi 9 fut olan bir divarla əhatələnib. Divarın qapısının çöl tərəfdən uzunluğu 14 fut, eni 22 futdur; tağının hündürlüyü 11 fut, dərinliyi isə 14 futdur. Divarın ortasında kiçik bir qapı da var ki, onun eni 2 fut, hündürlüyü 5 futdur. Həmin bu qapının 3 pilləsi var. Pilləkənləri düşüb 12 addım getdikdən sonra bir tikili gördük. Tikilinin eni 38 fut, uzunluğu 18 futdur. Onun sol kənarında uzunluğu və eni 6 fut olan başqa bir tikili də var. Tikilinin başında qülləsi var. Kiçik bir qapısı da var ki, onun hündürlüyü 4 fut, 4 düym¹, eni 2 futdur. Divarın qalınlığı 3 futdur. Burada daş oturacaqlarla əhatə olunmuş dördkünc otağa daxil olmaq üçün 2 pillə var. Oturacaqların hündürlüyü və eni 1,5 futdur. Otağın uzunluğu 10 fut, eni 11 futdur. Tağının hündürlüyü isə 12 futdur. Sağ tərəfdə, divarın ortasında, oturacağın üst tərəfində bir qapı var. Qapının ağzında yalnız bir pillə var. Pilləni qalxıb qaralıq bir yerə girdik. Buranın tağı o qədər də hündür deyil. Onun hündürlüyü 13 fut, eni 10 futdur. Buradan çıxıb üzbəüz başqa bir qapıdan keçdik. Bu qapı əvvəlki qapıdan balacadır. İki pillə qalxaraq uzunluğu və eni 10 fut olan bir yerə daxil olduq. Bura dediyim kimi, üzərində qülləsi olan həmin yerdir. Qüllənin içi binanın başındakı milə qədər oyuqdur. Sağ tərəfdə iki-iki bir-birinin üstündə 4 balaca pəncərə var. Mən burada heç bir qəbir görməsəm də, divarın yanında mum şamlar və yerə səpələnmiş daşlar gördüm. Biz elə buradaca nahar etdik və özümüzə gətirdiyimiz çaxırı oturduğumuz tikili ilə üzbəüzdəki gözəl bir bulağın suyu ilə sərinlətdik. Bu qədim bir bulaqdır. Suyu olduqca gözəldir, mənbəyi dağlardadır.

Bu abidələrin çəpərindən kənarında qədim müəlliflərin çox danışdığı dai-

¹ Ölçü vahidi

rəvi formalı çoxlu sayda qəbirlər var. Bəziləri əvvəlki qəbirlərə bənzəyir, bəziləri isə adi iri daşlardandır. Qəbirlərin bir neçə sadə, xırda bəzəklərindən başqa heç bir cizgiləri yoxdur. Bir neçə güldana bənzər qəbirdən başqa bilmirdim ki, bu qəbirlərə nə ad verim.

1703, 14 avqust. Qəbirləri daha yaxşı təsvir etmək üçün onlardan birinin, tikilinin yanındakı qəbirin rəsmini çəkdim. Tikilinin yanında hündür bir ağac var. Qalanın daşlarının hələ də bərk və bütöv olmasına baxmayaraq, qalada da çoxlu balaca ağaclar bitmişdi. Qalada bir neçə kiçik dəlik var. Mən qarşı tərəfdəki qapının, bir neçə qəbirin, qovun bostanının (bax: 10-cu şəkl.) və uzaqdan dağın, onun ətraf mənzərəsinin, 9 qalanın (baxmayaraq ki, Yeniqumbət sözünün mənası 7 qala deməkdir) şəklini çəkdim (bax: 11-ci şəkl.).

İçəri tərəfdən divar boyunca çoxlu kiçik əncir ağacları var və ağaclar qəbirlərin üstünü elə örtüblər ki, onları güclə görmək olur. Bu qəbirlərin tarixi çox qədimdir və belə deyirlər ki, elə qədimliyinə görə də, Tamerlan bu qəbirləri qoruyurmuş.

Məni maraqlandıran yerlərə baxıb qane olduqdan sonra saat 4-ə yaxın geri qayıtdım. Qəbirlərin şimal hissəsində, münbit bir dağdakı daşsız ərazi məni təəccübləndirmişdi. Buranı gördükdən sonra belə bir nəticəyə gəldim ki, keçmişdə bu ərazidə ya bir şəhər, ya da ki, bir neçə istehkam olmuşdur; baxmayaraq ki, indi onlardan heç bir iz qalmamışdı. Bu barədə şübhələrimi əsaslandıraraq, bir neçə adama bildirdim və onlar mənə söylədilər ki, həqiqətən də keçmişdə bu qəbirlərə yaxın yerdə kiçik bir şəhər olub, əks halda, qəbirlərin hansı səbəbdən məhz bu dağlarda salınmasını başa düşmək çox çətin olardı. Qəbirlərin yaxınlığında gözəl bir bulaq, bulaqdan bir qədər aralıda isə çoxlu digər qəbirlər var idi. Bunların arasında bir qəbir olduqca böyük idi və öz dövründə dağıntılara məruz qalmış, bərbad hala salınmışdı. Sonra biz buradan yarım lyö məsafədə türklərin və ermənilərin yaşadığı Qırğın kəndindən keçib şəhərə üz tutduq. Günün batmasına 1 saat qalmış şəhərə çatdıq. Güclü külək əsirdi və elə bir toz qalxmışdı ki, göz-gözü görmürdü. Ertəsi günü isə göy guruldadı, şıdırğı yağış yağdı.

Avqustun 18-i Pədrako dağına getdim. Bu dağ Qala Gülüstan dağından hündürdür. Həmçinin, Pədrako dağı şəhərə Qala Gülüstan dağından daha yaxındır. Pədrakonun başında iri daşlarla əhatə olunmuş açıq qəbir var .

Qəbirin uzunluğu 18 fut yarım, eni 16 futdur. Onun ətrafında çoxlu adi qəbirlər, bir qoz ağacı və xırda yarpaqlı digər böyük bir ağac da var idi. Buradan 27 addım aralı kiçik bir dəyirmi kilsədən ibarət başqa bir qəbir var. Həmin bu kiçik kilsənin hündürlüyü şpil hissəsini saymasaq, 10 fut yarımır. Kilsənin ətrafında çoxlu başqa qəbirlər də var idi.

Kiçik bir məbədın təsviri. Mən həmin bu kiçik kilsənin¹ dağıntılara məruz qalmış hissəsini və Pədrako dağının təsvirini (bax:12-ci şəx.), eləcə də əvvəldə dediyim açıq qəbirin, şəhərin və dağın uzaqdan təsvirini çəkdim (bax:13-cü şəx.).

Qəbirlərdən 40 addım aralıda 2 yeraltı mağara var. İri daşlardan tikilmiş birinci mağaranın girişi tağlıdır. Mağaranın uzunluğu 6 fut yarım, eni 4 fut, 2 düymdür. Ondən 17 addım aralıda yerləşən ikinci mağaranın girişi o qədər alçaqdır ki, içəri keçmək üçün yerlə sürünmək gərəkdir. Həmin bu mağaranın qarşısında bir ağac var. Ağacın üzərinə çoxlu oyma adlar həkk olunmuşdu. Mağaranın ətrafında qəbirlər var. Həmin bu qəbirlərlə dağda yerləşən sərdabənin arasından dağılmış bir tikilinin divarı keçir. Dağın dik olan cənub-şərq hissəsi də digər qəbirlərlə əhatə olunub. Bəzi müəlliflərin fikrincə, bu mağaranın içində böyük yeraltı tağ var. Tağa enmək üçün bir neçə pillə tikilib. Onlar iddia edirlər ki, şahın qızının meyidinin külü bu tağın içindədir. Mən həmin tağı çox axtardım, amma bunun bir faydası olmadı. Əminəm ki, onların dediyi yeraltı tağ yuxarıda adını çəkdiyim həmin bu kiçik mağaradır. Bu kiçik mağaradan başqa bir şey deyil. Həqiqəti aşkar etmək üçün sadəcə olaraq, mağaranın içinə daxil olmaq gərəkdir. Həmin müəlliflər isə bunun marağında olmayıblar. Mağaranın keçidi o qədər balacadır ki, hətta mən oranı keçmək üçün paltarlarımı soyunmaq məcburiyyətində qaldım. Bu yeri nəzərdən keçirdikdən sonra əmin oldum ki, buradakı abidələrin ən gözəçarpanı təpədə yerləşən həmin kiçik kilsədir.

Dağın ətəyində kiçik bir kənd, onun şimal-şərq kənarında, dağların əhatəsində isə gözəl bir yamac var. Şimal-qərbdə Qala Gülüstan dağı və bir neçə kənd yerləşir. Uzaqdan görsənən şəhərin və ətraf yerlərin mənzərəsi çox gözəldir. Şəhərə yaxınlaşdıqca bir bulaq da gördük. Gözəl suyu olan bulağı daşdan düzəltmişdilər. Bir qədər kənardə başqa bir bulaq da var idi.

¹ Türbənin

O, yeraltı kanal vasitəsilə dağlara tərəf axıb şəhərdəki digər bir kanala tökülür.

Pirmara. Ayın 19-u əşyalarımı karvanla yolladım, bir neçə gündən sonra özümüz də karvanın arxasınca getdik. Ertəsi günü iki məşhur şəxsin qəbrinin yerləşdiyi Pirmara kəndinə getdim. Yol boyu gözəl bir bulağın yanından və bir neçə kiçik çayın üstündə tikilmiş daş körpülərdən keçdim. Şəhərdən 2 lyö məsafədə yerləşən daha bir körpü də gördüm və belə zənn edərdim ki, bu qədim bir körpüdür. Körpünün iri daşlardan tikilmiş 3 gözü var idi ki, onlar da dağıntılara məruz qalmışdı. Körpünün altından şəffaf sulu çay axırdı. Mən altından çay keçməyən çoxlu digər körpülər də gördüm.

Samaxının dağlarında çoxlu qəbiristanlıqlar və olduqca yekə məzarlar var. Günortaüstü Pirmara kəndinə çatdım. Bu kənd şəhərdən 40 lyö məsafədə, şərqdə, dağların sol tərəfində, böyük bir düzənlikdə yerləşir. Kənddəki evlər daşdan və torpaqdan tikilib. Bu ölkədə böyük şöhrət sahibi olan və müqəddəs sayılan Seyid İbrahimin məzarı bu kənddədir (bax: 14-cü şəx.). Onun bərbad bir divarla əhatəyə alınmış məzarı istehkama bənzəyir. Divarın iç tərəfində tövlə görüb atlarımızı burada saxladıq. Bir nöker gəlib mənə bu yerə nəzarət edən sahibinin yanına apardı. O, mənə çox nəzakətlə qarşıladı; mənim haradan gəldiyimi, buraya mənə nəyin çəkib gətirdiyini soruşdu. Mən cavab verəndə ki, bunun səbəbi hər şeylə maraqlanmağımdır, o, çox məmnuniyyətlə mənə görməli yerlərə aparmağı boynuna götürdü.

Divarın qarşısında böyük bir meydan var. Meydanın sağ tərəfində nəzarətçinin evi yerləşir. Evə xalça döşənmişdi. Meydanın sol tərəfində tikilinin həyətinə yol açılır. Həyət olduqca böyükdür. Buradan da ikinci bir həyətə yol açılır. Bu həyətdə üzərində türklərə məxsus cizgilər və naxışlar basılmış çoxlu qəbirlər var. Sonra Seyid İbrahimin sərdabəsi önünə gəldik. Sərdabənin taxta qapısından kiçik bir tağa daxil olduq. Burada tabut var idi. Sonra gözəl bir otağa keçdik. Otağa tavanın üç yerindən işıq düşürdü. Yerə xalça, kilim, həsir döşənmişdi və bunları çirkəndirməmək üçün içəri keçəndə ayaqqabıları soyunmalıydıq. Daha sonra kiçik bir qapıdan birinci tağın sağ tərəfindəki otaqlara keçdik. Otaqların sayı üçdür. Birinci otaqda 3 tabut¹, sağ tərəfdəki ikinci otaqda 5 tabut var idi. Sol tərəfdə yerləşən üçüncü otağın

¹ Sərdabə

ortasında isə Seyid İbrahimin tabutu qoyulub. Tabut böyük bir mahudla örtülmüşdü. Sərdabənin piştağlarının hündürlüyü təxminən 36 fut, qalınlığı isə bir neçə sajdır. Seyid İbrahimin tabutu qoyulan otağa pilləkən düşür. Pillələrin sayı on ikidir və hər biri tək-tək daşdan tikilib. Tikilinin yuxarı hissəsi tağlanmayıb. Divarın yuxarı hissəsi hər küncündə qarovulxanası olan istehkama bənzəyir. Qəbirin üst hissəsində daşla qapadılmış kiçik bir dəlik var. Qapının başına çoxlu ərəb cizgiləri həkk olunub. İç tərəfi ağ olan divarlara da qara rəngdə ərəb cizgiləri basılıb. Sərdabənin hündürlüyü 40 addım, eni 31 addımdır. Sərdabənin içi ilə 15 tağlı pilləni, sonra 10 pilləni, daha sonra isə ona qovuşuq 10 tağsız pilləni endikdən sonra zirzəmiyə yol açılır. Zirzəminin uzunluğu 33, eni isə 9 addımdır. Bu başından o biri başınadək tağlanmış zirzəminin hündürlüyü 36 futdur. Tağın daşları gözəl və iridir, həmçinin bir-birinə yaxşı bərkidilib. Belə zənn edirəm ki, bu zirzəmi əvvəllər su anbarı olub. Hətta indi də güclü yağışlar yağanda su yaxınlıqdakı dağlardan yeraltı kanallar vasitəsilə gəlib zirzəminin ikinci pilləsində açılmış delikdən tökülür. Zirzəminin iki bacası var və elə içəriyə də işıq buradan düşür. Bu tikilinin girişində bir daş var. Divardan 10 addım aralı 20 ədəd daş təkne görünür. Təknələr mal-qara üçün naxır bulağını əvəz edir. Təknələr bir-birinə birləşdirilmiş olsalar da, hərəsi uzunluğu 3,5 fut, eni 2,5 fut olan tək-tək daşdan düzəldilib. Burada kənddə və onun ətrafında olduğu kimi çoxlu quyu var. Quyuların çoxunun ağzı tıxanıb. Ehtimal olunur ki, bu quyular keçmişdə su kəməri olmuşlar. Hətta indinin özündə burada bir çox quyular var ki, su onun içi ilə tağlara doğru hərəkət edir. Qədimdə suyun belə saxlanması adi bir üsul idi. Hətta mən özüm İsgəndəriyyədə və Neapolun ətraf yerlərində bunun şahidi olmuşam. Qədim mididiyalılar da suyu belə üsulla saxlayırdılar. Farslar¹ mənim bu cür dəqiqlik və diqqətlə yoxlama aparmağıma həvəslə baxırdılar. Sonra mən abidənin nəzarətçisinə təşəkkür etdim və ondan xahiş etdim ki, başqa yerlərə baxmaqdan ötrü mənə bir bələdçi versin. O mənim xahişimi yerinə yetirdi. Biz atlanıb yola çıxdıq. Dağın şərq hissəsi çox dik olduğuna görə atdan düşüb piyada çıxmalı olduq. Yıxılmamaq üçün qayadan tuta-tuta gedirdik. Həmin bu qayanın yamacında Tiribabanın² məzarı yerləşir. Tikili böyüklükdə olan türbəyə 3 pillə düşür.

¹ Azərbaycanlılar

² Diribaba

Dağın ən dik yerində yerləşən türbənin ön hissəsinin eni 28 futdur. İri hamar daşlardan tikilmiş fasadı çox gözəldir. Divarından üç ovuc içəriyə doğru 2 pəncərə görünür. Sol tərəfdəki şüşə salınmış pəncərənin daş barmaqlıqları var. Barmaqlıqlara çoxlu rəngbərəng parça bağlanıb. Sağ tərəfdəki pəncərə iri daşlardan düzəldilib. Onun eni 4,5, hündürlüyü isə 8 ovucdur. Piştağa 3 pillə qalxır. Pillələri qalxdıb piştağın taxta qapısından dördkünc mənzilə daxil olduq. Mənzilin balaca bir günbəzi və hər tərəfində gözəl taxçalar var idi. Otağın aşağı hissədən bir başından o biri başınadək olan ölçüsü 5 futdur. Girişdən sağ tərəfdəki divar qayanın əks tərəfində tikilib. Sol tərəfdə 3 pillə var. Pillələrdən biri daha böyükdür. Bu pillələr uzunluğu 14, eni 10 fut olan mənzilə çıxır. Mənzilin tağının hündürlüyü 36 futa yaxındır. Qapı ilə üzübüz 15 pilləli pilləkən var. Birinci pillə daha böyük, ikincisi enli, qalanlarının çoxu isə qalınlığı 13 düym olan tək-tək daşdan düzəldilib. Eni 2,5 fut olan bu pilləkən səkkiz taxça ilə bəzədilmiş, günbəzli bir mənzilə çıxır. Mənzilin ön hissəsində böyük bir pəncərə var. Pəncərədən taxta jalüz asılıb. Mənzilin 3 qapısı var. Yerə həsir döşənmişdi. Sağ tərəfdəki divarda dəliklər var ki, bunlardan biri böyük bir taxçadır. Taxçanın ağız naxış basılmış pəncərəyə oxşar bir şeylə bağlanır. Bu otağın yanında, sol tərəfdə başqa bir otaq da var. Onun hündürlüyü 4, eni 2 fut olan ikilaylı qapısı var. İçəri keçmək üçün əyilmək lazım gəlir. Qayanın uzunluğu boyu bir mağara var. Bu abidə qayanın əks tərəfində tikilib. Küncdə, elə həmin qayanın əks tərəfində yarım daire formasında daş məhəccər var. Burada bir müqəddəs insanı dəfn ediblər. Adətə görə, ona həyatda olduğu kimi boz rəgli paltar geyindirmişdilər və ağı kətana bürümüşdülər. Deyirlər ki, müqəddəs İbrahim göylərin mərhəmətindən yarandığı kimi ona da qovuşub. Bu mənzilin dörd tərəfinin ölçüsü 14 futdur. Mənzilin sağ-solu taxçalarla bəzədilmişdi. Taxçaların da yanında, yəni, sağ və sol tərəfdə iki balaca sütun var idi. Sütunların hündürlüyü 2 futdur. Tağın hündürlüyü təqribən 21 futdur. Buradan 12 pilləli pilləkən vasitəsilə sol tərəfdə yerləşən kiçik bir otağa yol açılır. Sağ tərəfdə 4-5 pillə və balaca bir qapı var. Qapı o qədər alçaqdır ki, binanın başına qalxmaq üçün qapıdan sürünə-sürünə keçməli olduq. Binanın başında böyük bir günbəzi var. Binanın ətrafındakı qayaların arasından üç yerə yol açılır. Birinci yerə gedən keçidin uzunluğu 2,5 fut, ikinci keçidin 2 fut, önündə dəliyi olan üçüncü keçidin uzunluğu isə 1 futdur.

Sonra biz əvvəlkindən daha rahat olan bir yolla dağı endik və qəbir tapmaq məqsədilə birinci təpə ilə üz bəüz başqa bir təpəyə sarı getdik. Amma burada adi bir divardan başqa bir şey görmədik. Divar bu yerin adı ilə, yəni, Pirmara adlanır. Onda qədimliyin heç bir izi yox idi. Adi dördkünc bir divarla əhatə olunmuş həmin yerdə bircə dənə əzəmətli qəbir var. Bu da bir az bundan əvvəl təsvirini verdiyim Seyid İbrahimin məzarıdır.

Günortadan sonra saat 4-də Pirmaradan çıxdım. Mən Samaxıya çatanda saat 8 idi.

Süvari qoşunun rəsmi keçidi. Ayın 26-sı xan sarayının böyük həyətinə bir neçə fars¹ süvarisinin rəsmi surətdə girişi oldu. Hələ bundan əvvəl qoşunun bir hissəsinin rəsmi keçidi olmuşdu. Qalanları isə müharibədə olduğu kimi silahlanmış surətdə 300 metr yolu bir dəfəyə qət etməli idi. Onların bir hissəsi nizə, ox və yayla, bəziləri odlu silahla, bir hissəsi isə yalnız ox və yayla silahlanmışdılar. Sonuncuların ucu şiş qamışdan qayrılmış oxları var idi. Onların gödəkçələrinin altında zirehli geyim, qollarında sıriq, başlarında da günlüklü dəbilqə var idi. Ümumiyyətlə, onlar, xüsusilə də rəsmi şəxsləri gözəl fars tərzilə geünmüşdilər. Rəsmi şəxslər qızıl və gümüşlə bəzədilmiş zərxara geyimdə idilər. Süvarilərin arasında 5-6 yük atı olanlar da var idi. Atlılardan birinin atını nöker sürürdü. Başqa bir nöker isə piyada gedirdi. Xan həyətin başında hündür bir oturacaqda əyləşmişdi. Süvari dəstəsi isə həyətin aşağı hissəsində farağat durub, adlarının çəkilməyini gözləyirdilər. Sonra onlar iki-iki, üç-üç, bir neçə dəfə isə dörd-dörd xanın oturduğu yerə tərəf irəlilədilər. Adları qeydiyyatdan alınandan sonra başqa bir tərəflə qayıtdılar. Saat 2-də tənənəli keçid başa çatdıqdan sonra geri çəkilmək barədə xəbərdarlıq etmək üçün şeypur səsləndi. Bu mərasim həqiqətən çox baxımlı idi.

Hər bir əsgər ildə 500-600 florin alır. Müharibə zamanı öz borclarını yaxşı həyata keçirənlərin maaşları artır. Əsgərlərin oğulları da maaş alır. Müharibə zamanı onların yaşı xidmətə düşmürsə, o zaman əskərlər öz hesablarına oğullarının əvəzinə bir adam gətirməlidirdər.

Rəsmi keçiddə 8-10 yaşlı çoxlu atlı uşaqlar, hərəsinin də yanında bir nöker var idi.

¹ Azərbaycanlı

Samaxı səfərinin başa çatması. Kür və Araks boyunca hərəkət. İpəyin hazırlanması. Ərdəvilə gəliş

1703, 26 avqust. Sübh çağı səfərə çıxmağa hazırlaşan karvana qoşulmaq üçün yola çıxdım. Yol boyu dağlarda, şəhərin cənub hissəsində şumlanmış yerlər, bir neçə bulaq, şələlə və evlər görsənirdi. Gün batanda karvanın dayandığı yerə, Nağdı kəndinin kənarına gəlib çıxdım. Ertəsi günü gəzişmək məqsədilə dağın başına çıxdım. Buradan gözəl bir düzənlik görsənirdi. Biz bu düzənliyi keçməliydik. Dağın ətəyində iki bulaq var idi. Axşam karvanı idarə edənlərdən biri yola sabah səhər düşəcəyi barədə gəlib bizə xəbər verdi. Dağlardan keçə-keçə mən ilk dəfə olaraq, Ləngəbüz kəndində nar ağacı, başqa meyvə ağacları, eləcə də üstü üzümlə dolu tənək gördüm. Gövdəsi qısa və qalın olan tənək yerdən 5 metrə qədər qalxırdı. Çiçək açmış bir bitki də gördüm ki, nazik saplı kökü torpağın səthi ilə uzanıb gedirdi. Kökün uzunluğu 1 sajin idi. Meyvəsi hələ göy olan bu bitki xiyara bənzəyirdi. Yetişəndə çöl tərəfi bənövşəyi, içi isə qıpqırmızı olur. Türklərin “çebir”, digərlərinin “quraq” adlandırdığı bu meyvənin şəklini çəkdim (bax: 15-ci şəkl.). Burada mən başqa bir bitki də gördüm; onun meyvəsinin rəngi qırmızıdır. Hündürlüyü 1,5 futdan 2 futa qədərdir. Həmin bu meyvə “dofcandərnaj” adlanır.

Dərbəndin dağlarını keçəndən sonra bir qədər əvvəl adını çəkdiyim gözəl, ucsuz-bucaqsız düzənliyə çatdıq; amma o, qızmar günəşdən və uzun sürən quraqlıqdan yanmışdı. Ölkənin əhalisi bu düzənliyi Quraq adlandırır. Dağların qurtaracağında yerləşən bu düzənlikdən baxanda lap uzaqlarda Kür görsənir. 2,5 lyö yol qət etdikdən sonra saat 10 radələrində Quraq düzənliyində ayaq saxladığımız. Biz həmin günü də, ertəsi günü də burada keçirdik. Burada samandan qurulmuş komalar var idi. Həmin bu komalarda türklər və ərəblər yaşayırdı. Onlar bizə süd, qovun və digər yeməli şeylər gətirdilər. Amma burada meşə, ağac olmadığı və taxta tapılmadığı üçün xörək bişirmək məqsədilə dəvə peyinindən istifadə etməli olduq.

1703, 30 avqust. Hər dəfə elə bir yerdə dayanırıdığımız ki, orada dəvələr yaxşı otlaya bilsin. Burada adamı daha çox narahat edən suyun bulanıq olması və havanın qızmar keçməsidir. Suyu durultmaq üçün onu 1-2 saat saxlamaq gərəkdir. Həddindən artıq isti olanda susuzluğu yatırtmaq olmur. Üstəlik, qucağımız dolu olduğundan kifayət qədər çaxır da götürə

bilmirdik. Məcbur olub “tuvert”¹ adlanan qatıqdan içirdik. Onu kətan torbalara töküb süzürlər. Sonra su qatırlar. Türklər bu içkidən çox istifadə edirlər. Həmin bu qatı yeyinti məhsulunu xeyli saxlamaq olur. Şəkərlə qatdıqda qaymaq kimi də istifadə etmək olur.

Ayın 30-u axşam Quraq düzənliyini tərk edib cənuba tərəf üz tutduq. Düzənlikdə başqa bir karvan və bir neçə çadırla rastlaşdıq. Çadırlarda türklər yaşayırdı. Dan yeri söküləndə Kürün qərbində yerləşən Savad kəndinə gəlib çatdıq və Kür sahilindəki kiçik bir təpədə ayaq saxladığımız. Savad böyük bir kənddir; burada çoxlu bağ-bağça var və bu bağlar qovun və digər meyvələrlə doludur.

Ertəsi günü yarım İyö aralıda Kirüslə Araks çayının qovuşduğu yerə getdim. Həmin bu məşhur çaylar bu gün Kür və Araz adlanır. Mən burada müşahidə etdim ki, Araz çayı Aljeron dağlarının cənubundan gəlir. Onun mənbəyi də elə oradadır. Kürün mənbəyi isə Tilvi şəhərinin şimalındadır. Kür şəhərin yanından keçir. Hər iki çay birləşdikdən sonra şimal-şərqə, Savad kəndinə qədər uzanır, buradan da şərqə doğru öz axarlarında davam edir və ayrılaraq Xəzər dənizinə tökülürlər. Onların əyri-üyrü axarını bundan yaxşı təsvir edə bilmədim. Hər iki çayın qovuşduğu yerin şəklini də çəkdim (bax: 16-cı şəkl.). Şəkildə onlar Midiyanın Muğan ölkəsini və yaxud Sirvanı iki yerə bölürlər (bax: 16-cı şəkl.).

Biz bağlamalarımızı qayıqlara qoyub o biri tərəfə, qaldığımız kəndə keçirdik. Dəvə və atlarımız isə üzə-üzə keçdi. Beləcə, iki gün üzdük. Su çox dayaz olduğundan çayın dibi görünürdü. Çayın ortasında böyük bir qum yatağı var idi. Yatağın ətrafında çay dərin idi və buna görə də həmin hissədən dəvə ilə keçməli olduq. Ümumiyyətlə, burada su dayaz olduğuna görə qayıqlar üçün adi bir göyertə tikirdilər. Göyertə böyük bir zəncirə bənd edilmişdi. Çay qabaranda, daşanda həmin zəncirlə göyertəni çaydan ayırırlar. Amma göyertə hələ tam hazır deyildi. Çayın o biri tayında qamışdan qayrılmış iki-üç daxma var idi. Orada ipək toxuyurdular. Mən bu prosesə baxmaq üçün içəri daxil oldum. İçəridə yalnız bir nəfər işləyirdi. Sağ tərəfdə odu çöl tərəfdən vurulan peç var idi. Peçin içində su ilə dolu böyük bir qazan var idi. Qaynayan suyun içinə də yaşıl baramalar tökülmüşdü. İpək toxuyan adam

¹ Yoğurt

peçin yanında əyləşmişdi və əlindəki kiçik taxta ilə tez-tez baramaları qarışdırırdı. Həmin bu balaca evin ortasında diametri 8-9 ovuc olan çarx da var idi. Çarx iki sütunun arasına bərkidilmişdi. İpək toxuyan onu ayağı ilə fırladırdı. Peçin qarşısına iki ağac qoyulmuşdu. Ağacların üstündə bir qamış var idi ki, onun da ətrafında iki balaca diyircək fırlanırdı. Diyircəklər barama ipəyini iri çarxa tərəf ötürürdülər. Mənə dedilər ki, İranın hər yerində ipəyi belə üsulla əldə edirlər. Etiraf etməliyəm ki, bu üsulla asan və sürətli işləmək olur. Baramalar çox qalın deyildi.

1703, 2 sentyabr. Mənim bu yerdə gördüyüm ağacların çoxu cavan, gövdələri də qısa idi. İpək qurdları həmişə cavan ağacların yarpaqlarını yeyirlər.

Buradakı bağlar söyüd və qızılağaclarla əhatələnib. Böyük qamışlıqlar bağların birini digərindən ayırır. Belə cərgələnmiş bağlar çay boyu uzanır. Çayın və malların daşınması təsviri (bax: 17-ci şəkl.) göstərilir. Ərzaq burada çox bahadır; toyuğun biri 2 sol, bir dənə qovun 1 soldur. Digər ərzaqların da qiyməti bunlara uyğundur.

Sentyabrın 2-si Ərdəvildən buraya bir karvan gəldi. Mən və məndən başqa bir neçə nəfər karvana qoşulduq.

Bir qədər getdikdən sonra qarşımızda bir məhəllə göründü. Alçaqda yerləşən həmin bu məhəllə hündürlüyü 2-3 fut olan sıx otluqdur. Türklərin «Ofsiyan» adlandırdığı burada bitən ot dəvələr üçün çox xeyirli və doyumludur. Onlara elə bu otdan yemək kifayət edir ki, doysunlar. İneklər də həmin otdan otlayırlar. Atlar isə onu yemirlər.

Üçüncü gün tacirlərin yerdə qalanı çoxlu mal-qara ilə çayı keçdilər. Biz çay yolunda iki dəvə itirdik. Atlar isə üzə-üzə keçdilər. Biz isə çayı günortadan sonra keçdik. Muğan ölkəsinə gəlib çatan zaman ikinci dəfə çayın və Şirvan ölkəsinin şəklini çəkdim (bax: 18-ci şəkl.). Bir qədər bundan əvvəl haqqında danışdığım kənddə o qədər ağac var ki, evləri güclə seçmək olur. Ertəsi günü karvanbaşılardan ikisi bizə qoşuldu. Mən bu hissədən axan iki çayı yaxından tanımaq üçün oraya getdim. Araz çayına yaxınlaşmaq üçün 1 saatdan çox əlləşdim; çayın sahili böyütkən kolları ilə, qamışlıq və digər qollu-budaqlı bitkilərlə dolu idi. Bundan başqa, nökrəmi özümlə götürmədiyim üçün nə bir yol, nə də bir adam tapdım ki, yolu bizə göstərsin. Bizə yalnız o qalırdı ki, çayın qurtaracağına kimi gedib çıxmaq, lakin orada da bir

adam görmədik. Qarşı tərəfdə dərin bir xəndək var idi və biz başqa bir yol axtarmağa başladıq. Amma bunun da bir faydası olmadı. Çünki çayın sahili hündür olmaqdan savayı, həm də dik idi. Biz durduğumuz yerdən hər iki çay aydın görsənirdi və mən müşahidə etdim ki, Araz çayı cənub-qərbdən və Kür çayından daha hündürdən axıb gəlir. Araz bu yerdə həm də Kürdən ensizdir. Belə ki, Arazın eni 40-45 addımdır. Savad kəndinin yaxınlığındakı bir yerdə bu çayların eni 100 addımdan çoxdur. Araz çayı 39 dərəcə hündürükdə və 45 dəqiqə şimal en dairəsində yerləşir. Güman edirdim ki, burada saysız-hesabsız ov quşları görəcəm, amma birini də görmədim. Əvəzində çoxlu biyan gördüm.

Hələ qaranlıq ikən karvana qoşuldum, səhər açılarda isə yola düşdük. Dəvələr öndə gedirdi. Bizdən sağda Araz çayını təqib edə-edə cənub-qərbə istiqamət götürdük. 3 lyö qət etdikdən sonra bir düzənlikdə dayandıq. Burada kiçik qaya ilə əhatələnmiş və ölkənin xaricinə doğru uzanan göl var. Bu yer Selsan adlanır. Bu göldə, Arazın yuxarı hissəsindən axıb tökülən suda çoxlu qərribə balıq və tısbağalar var. Böyük bir tısbağanı əlimizə götürdük və ölçdük. Onun diametri 1 fut idi.

Gün batanda yolumuza davam etdik. Bizim karvanımız 6 dəvə və 300 atdan ibarət idi. Gecə düzənlik bir ölkədən keçdik. Bura «Cafsian» adlı acı və hündür otla dolu idi. Cafsian o qədər zəhərli ki, mal-qara onu ağzına vuran kimi ölür. Amma ona toxunmaq asan deyil. Ən qanqaraldan hal o idi ki, 12 saatlıq yol ərzində burada su ilə rastlaşmadıq. Bütün gecəni bu ərazidən keçib səhər açılarda Arazın qərbindən tökülüb əmələ gəlmiş kiçik bir çayın yanında dayandıq. Bir qədər kənara doğru çay yerin altında itib batır. Artıq 3 ildir ki, bu ölkənin xanı yayda bir neçə ayı bu düzənliklərdə, qışı Ərdəvildə keçirir. Çayın itib-batan hissəsini də o qazdırıb. Araz bu kiçik çaydan 2 lyö məsafə aralıdır. Çayın eni 5-6 futdur, suyu içməlidir. Baxmayaraq ki, qumludur, qum dibinə çökəndə dadlı olur. Çayın yanında 3 il bundan əvvəl tikilmiş bir neçə ev və qarğı daxma var idi. Bu yer Anbar adlanır. Anbar bu məhəllədə yeganə kənddir. Burada mən qarpıza oxşar uzunsov bir meyvə gördüm. Onun içərisi ağ və olduca yumşaq idi. Bu mənim başqa yerlərdə gördüyüm meyvələrin hamısından fərqlənirdi. Onun toxumları qarpızın toxumları kimi qara deyildi. Qəhvəyi rəngdə olan toxumlar çox balaca idi. Burada şamama adlı gözəl ətirli daha bir meyvə də gördüm. Şamama qadın

döşü deməkdir. Qadın döşünə bənzədiyi üçün meyvəyə bu adı veriblər. Şamama ağ qovuna oxşayır, amma ondan bərkdir. Şamamanın rəngi bir qədər çin portağalının rənginə oxşayır, ölçüsü də o boydadır. Burada mənə dedilər ki, İsfahanda da şamama olur. Orada bu meyvəyə yüksək qiymət verilir. Onlar şamamanı gül dəstəsi kimi əldə gəzdirlər. Balaca yemiş boyda bir meyvə də var ki, üzəri qırmızı, sarı, yaşıl zolaqlı, tumları isə xırda və ağıdır. Bəzilərinin tumu isə qırmızıdır. Ölkədə bol olan həmin bu meyvə sərinləşdiricidir. Qiyməti isə 2 liard və ya 1 soldur. Başqa növ qovunların da qiyməti ucuzdur, amma onlar o qədər də dadlı deyil.

Biz günəşin batmasına 1 saat qalmış cənub-şərq istiqamətində səyahətimizə davam etdik. Cənub-şərq hissədən yarım lyö aralıdakı kiçik bir çayı keçdik. Çayın eni 5 addım, dərinliyi isə 1 idi. İpəklə yüklənmiş bir at çayı keçəndə yığıldı. O birisiləri isə yığılmadan çayı keçdilər. Biz də gecə vaxtı Muğan düzündən keçdik. Ayın 7-nə keçən gecə saat 2-də dağlara çatdıq və dağları enib-çıxaraq yolumuza davam etdik. Bu dağların qumu çınqıl kimi bərk idi. Günəş çıxandan 1 saat sonra biz dağlarla əhatə olunmuş bir düzənlikdə, Başarut Sey və ya Balarü adlanan şəffaf sulu çayın sahilində dayandıq. Mənbəyi Taliş ölkəsindən olan bu çay Xəzər dənizinə tökülür. Amma hal-hazırda burada qətiyyəən su yoxdur, yalnız dağlardan tökülüb əmələ gəlmiş iki bulaq var. Ətraf ölkənin adı bu çaydan götürülmüşdür. Soyğunçuların ucbatından uzun müddət idi ki, buradan karvan keçmirdi. Amma təxminən, 3 il var ki, xanın oğlu şaha ölkəni bu oğrulardan təmizləməyi təklif etmişdi. Təki şah atasının hakimiyyətini ona versin deyə, şahzadə şahın razılığını alan kimi yola düşmüş və uşaq, qadın bilmədən onları məhv etmişdi. Bu səbəbdən indi burada rahat gəzib-dolaşmaq olur.

Ayın 9-u subh açılmamışdan 1 saat əvvəl yolumuza davam etdik. Üç saat sonra bağların arxasında Siqomorat adlı kəndin yaxınlığındakı bir düzənliyə çatdıq. Düzənlikdə 10-12 qarğı daxma var idi. Biz azmış iki dəvəni gözləyərək burada dayandıq. Səhər burada çoxlu kəndli ailəsinə və onların mal-qarasına rast gəldik. Onlar qışda dağlarda, yayda düzənliklərdə yaşayırlar. Gecə şimşək çaxdı, şıdırğı yağış yağdı. Səhər karvanı gözlədik, karvan gəlib çıxdıqdan sonra yola çıxdıq. Bərzən kəndinə kimi irəlilədik. Kəndin yanında, dağların əhatəsindəki düzənlikdə dayandıq. Çayın suyu ilə suvarılan bu düzənlik indicə haqqında danışdığımız düzənlikdir. Çoxlu

ağacları olan bu kənd o qədər də böyük deyil. Pis hava yola düzəlməyə imkan vermədiyindən ikinci dəfə kəndə qayıtdıq. Kənddə də iki dəfə yerimizi dəyişməli olduq. Buna səbəb daxmalardakı dəlikdən tökülən su idi. Dəlikləri içəri işıq düşsün deyə açırlar. Ayın 11-i hava açıldı və biz axşam vaxtı dəvələri qabağımıza qatıb yola çıxdıq. Səhərin açılmağına 2 saat qalmış kiçik Bərzənd çayını keçdik. Bundan sonra uca qarlı dağları keçdik. Bura çox soyuq olsa da, bir damla da olsun yağış düşməmişdi. Ertəsi günü Noralo kəndi yaxınlığındakı düzənliklərə çatdıq. Burada tatarların yaşadığı bir neçə daxma və çadır gördük. Biz elə buradan toyuq və yumurta aldığımız. Toyuğun bir hissəsini 3 sola, 12 ədəd yumurtanı 1 sola aldığımız. Bundan başqa burada yaxşı süd və yağ da olur. Yarım lyö getdikdən sonra dağların arasındakı gözəl bir düzənlikdə ayaq saxladığımız. Düzənlik «Silof» adlı gözəl suyu olan kiçik çayın sahilində yerləşir. Buradakı dağlar da olduqca gözəldir. Dağlarda çoxlu kənd salınıb. Günortaya yaxın hava açıldı; günəş buluddarı qovdu və biz gecə vaxtı gözəl ay işığında yolumuza davam etdik. Dağlar, düzənliklər keçdikdən sonra ertəsi gün gecə keçirdiyimiz yerdən 5 lyö, Ərdəvildən 2 lyö aralıda yüksəklikdə yerləşən bir yerdə dayandıq. Uzaqdan Ərdəvilin başı qarlı dağları görsənirdi. Səhəri gün Əsgənelu kəndindəki altı gözlü körpüdən keçdik. Körpünün altından Qurusu aldı çay keçir.

Məzar, yaxud İran şahlarının məqbərəsi. Ərdəvilin təsviri. Kəlgəran yaxınlığındakı əzəmətli məzar. Ərdəvildən Samqala gəliş.

Səfi və digər İran şahlarının basdırıldığı məqbərəni görməyi səbirsizliklə gözlədiyim üçün onun haqqında Ərdəvil şəhərini təsvir etməmişdən öncə danışacam. Bu qəbirlər böyük meydanın yaxınlığında yerləşir. Məqbərənin girişi böyükdür və yüksək memarlıq üsulu ilə işlənib. Yuxarı hissəsi tağlıdır, daşları cürbəcür rənglə boyadılıb. Girişi taxta qapıdan olan məqbərəyə uzun üstüörtülü yol gedir. Girişin divarı boyunca üzərinə mavi, yaşıl, sarı və ağ rəngdə maraqlı rəsmlər çəkilmiş taxçalar var. Dəhlizin qurtaracağında üzərində gümüş lövhəsi olan ikinci bir qapı da var. Bu qapı gözəl bir mənzilə açılır. Mənzildən sağda günbəzli böyük bir otaq var. Otaq sütunsuzdur. Bu onun müdafiəsi üçündür. Otaq Romadakı Rotond sarayına bənzəyir, amma ondan kiçikdir. Kitabxana və kiçik kilsə ilə üzbəüzdə yerləşən bu otaq xalça ilə döşənib. Sol tərəfdə, girişlə üzbəüz yekə pəncərələri olan digər bir mənzil də var. Buradan dördkünc həyəət gümüş lövhəli qapı açılır. Həyətdə

hündürlüyü təxminən 18 fut olan divar ucalır. Divarın hər tərəfində mavi və digər rəngdə naxış basılmış gül və yarpaqlarla bəzədilmiş taxçalar var. Sağ tərəfdə hündür tabutlar¹ var. Tabutların hamısı bəzəkli. Kiçik bir divarın ayırdığı sol tərəfdə hökmdar ailəsindən olan bir çox şahzadələrin külü basdırılıb². Bu heyətin sağ və sol tərəfində yerdən 3 fut hündürlüyündə ucalmış mənzil var. Mənzillərin tağları günbəz formasında tikilib. Evlərin qabağında taxta məhəccər var. Heyətin sol küncələrindən birində gümüşü məhəccərli və iri gümüşü zənciri olan ikitaylı qapı var. Buranın ağ mərmerli kandarından içəri daxil olmaq üçün ayaqqabını soyunmaq gərəkdir. Bu mənzilin digər mənzillərlə oxşarlığı da var. Belə ki, buranın, eləcə də, digər mənzillərin girişinə həsir döşənib. Biz bu yerdə daş oturacaqlarda oturan çoxlu fars gördük. Onlara sərdabəni qorumaq tapşırılmışdı. Sərdabənin yanından keçənlər onlara pul ödəməlidilər. Onlar sərbəst olmadıqları üçün məvaciblərinin beş-altı dəfə artırılmasını tələb edirdilər və asılı olduqlarını bildikləri üçün nə versələr, nə yedirtsələr, qəbul edirdilər; çünki, bu ac qalmaqdan yaxşı idi. Qapıdan içəri keçəndə, onun yanında yarımgünbəz formasında tağlı kiçik bir yerə daxil olduq: buradan sağ tərəfdə yerləşən gözəl bir mənzilə qapı açılır. Qapının önü qızılı və ya qızılı qırmızı məhəccərlə bəzədilib. Mənzil qızıl və gümüş qəndillərlə doludur. Onların sayı o qədər çoxdur ki, saymaqla qurtaran deyil. Döşəməyə xalça döşənib. Otaqda taxtadan düzəldilmiş çoxlu açılıb-bükülən oturacaqlar var. Oturacaqların üstünə böyük kitablar qoyulmuşdu¹. Mənzilin uzunluğu 52 fut, eni 34 futdur. Səfi məqbərəsi həmin bu mənzilin qurtaracağındadır. Məqbərəyə üç pillə qalxır. Tavandan asılmış çiraq nazik və yekə qızıldandır. Yan tərəfdə də yekə qızıldan bir dərəcə hündürlüyündə dəyirmi məhəccər var. Məhəccərin qalınlığı 1 düym, eni 6 fut, 9 düym, hündürlüyü 9 fut, 10 düymdür. Qapının iki layı var və o, sərdabənin qoyulduğu yerə açılır. Onun ortasında Səfinin mərmərdən qəbiri yerləşir. Qəbir qızılı kətan zərxara ilə örtülüb və hər küncdən yekə qızıl güldən qoyulub. Məqbərə gümüş çiraqlarla doludur, bunların aralarında qızıl olanları da var. Qəbirin uzunluğu 9 fut, eni 4, hündürlüyü isə 3 futdur.

¹ Sərdabələr

² Müsəlman adətlərinə görə, cəsəd yandırılmalı bilməz. Ona görə də, müəllifin bu məlumatını həqiqətə uyğun saymaq olmaz

¹ Rəhil

Qarşı tərəfdə iki qəbir də var ki, bunlardan biri uşaq qəbiridir. Arxa tərəfdə daha iki qəbir var. Cəmi beş qəbir var: Fədrəddin şahın, Səfinin oğlunun, Zenid¹ şahın, Fədrəddin şahın türklər tərəfindən dərisi soyulmuş oğlu Sultan Heydər, Zenidin oğlunun və Heydər şahın qəbirləri. Burada hər axşam çırağ və yekə qızıl şamdanların içine qoyulmuş iki iri şam yandırılır. Qəbirin üstündə üzəri qızıldan olan balaca bir günbəz var. Onun yanında başqa bir qəbir də var. Onun üstü isə yaşıl, göy rəngdə olan parıltılı daşlarla bəzədilib. Bir çox müəlliflər yazırlar ki, Səfinin qəbrinə yaxınlaşmaq üçün qızıl qapıdan içəri heç kəs keə bilməz, hətta şahın özü də, amma mən deyə bilərəm ki, bunun əksini gördüm. Doğrudur, mən içəri girmədim, yalnız bir qədər yaxınlaşdım. Yerdə qalan hər şey pulludur. Baxmayaraq ki, girişdə kifayət qədər pul ödəyirsən, hər mənzilin qapısı ağzına yaxınlaşdıqda, əlin cibində olmalıdı. Amma onlar verilən bütün suallara cavab verir, heç kimi tələsdirmirdilər. Mənə elə gəlirdi ki, mənim hər şeyi diqqətlə nəzərdən keçirməyim onların xoşuna gəlir.

Həmin bu möhtəşəm mənzilin girişində sol tərəfdə qapısı kilidli bir neçə balaca otaq var. Mənə dedilər ki, həmin otaqlarda digər hökmdar və şahzadələrin qəbirləri də var; bunların arasında Heydər oğlu İsmayılın, İsmayılın oğlu Tamarin², Tamarin oğlu II Şah İsmayılın, İsmayılın oğlu Şah Məhəmməd Şodabəndənin³, İsmayıl Mirzənin, Hənzə Misanın⁴ və Şodabəndənin oğlu Şah Abbasın qardaşlarının qəbirləri var. Həmin qəbirlərin də görünüşü o biri qəbirlərin görünüşü kimidir; bəzəyi-filanı yoxdur.

Bayaqkı otaqdan çıxıb sağa burulanda qapısı gümüşdən olan mətbəxə yol açılır. Qapının gözəl olduğuna baxmayaraq, belə böyük mətbəx bu qapı ilə uyğun gəlmir. Mətbəxin ortasında iki yekə quyu var. Divarda bir neçə taxça var. Taxçaların içi qazanlarla doludur. Evin keşikçilərinə yeməyi bu mətbəxdə hazırlayırlar. Bundan başqa, hər axşam burada yüzə qədər kasıba plov paylaşırlar.

Baxımlı yerləri doyunca seyr etdikdən sonra meydana tərəf burulacam. Burada şahın bağları görünür. Bağlar bir-birindən qəbirlərin yaxınlığında

¹ Cüneyd

² Təhmasib

³ Şah Xudabəndə

⁴ Hənzə Mirzə

yerləşən bir divar vasitəsilə ayrılır. Səfi şahı əvvəllər burada uzun müddət bir daş evdə yaşayıb. İndi bu ev xarabalığa çevrilib. Burada bacaları olan daha iki mənzil var. Deyirlər ki, bu mənzillərdə şahzadə yaşayıb. Daha bir neçə mənzil və bəzəksiz, naxışsız balaca bir hamam da var. Buradan baxanda aydın olur ki, şahzadə öləndən sonra daha dəbdəbəli «yaşamışdır», nəinki öz sağlığında.

Birinci bağı xeyli böyükdür, amma yaxşı qulluq göstərilmədiyi üçün səliqəsizdir. Bağı meyvə ağacları ilə doludur, lakin burada diqqəti cəlb edən nə gül, nə də ot tapmaq olar. Bağı onun içindən keçən bir neçə bulaq vasitəsilə suvarılır. İkinci bağı birinci bağı kimi böyük deyil. Burada heç bir tikili yoxdur. Amma ağacları hündürdür.

Bu bağı tərk etdikdən sonra mənbəyi dağlardan olan kiçik bir çaya balıq tutmağa getdim. Burada palçıqdan düzəldilmiş su borusu var idi. Boru yerdən bir neçə fut hündürdə yerləşirdi. Su üst tərəfdən novçanın içi ilə, altdan isə bir evin içindən keçir. Bu yolla su şəhər, bağı-bağçanı sulamaq məqsədilə ötürülür. Su həmin evin içindən sel kimi axıb çaya tökülür. Biz cəmi 2-3 balıq tuta bildik.

Ertəsi günü atlanıb şəhərdən 1 lyö aralı cənuba tərəf getdim. Dağa çıxdım, buradan ağaclar yaxşı görünürdü. Yağış yağdı və mən geri dönməyə məcbur oldum. Yolda bir ev gördüm. Evdə dən üyütmək üçün su dəyirmanı var idi. Bura su kənd vasitəsilə şəhərin qərbindəki başı daima qarlı olan dağlardan gəlir. Su şiddətlə bu evin altına tökülür. Həmin bu evin altında dəyirman və iki böyük dəyirman daşı var. Daşlar dərin taxta parçası üstündə ara vermədən fırlanırlar. Dən buradan dəyirman daşının altındakı taxta borucuq vasitəsilə keçib un ətrafa tökülür. Çay bu evin yanındakı hündür körpünün altından keçir. Körpünün 5 gözü var. Körpünün altının səth hissəsi iri daşlardan tikilib.

Ərdəvil. İndi isə Ərdəvil və ya Ərdəbil adlı şəhər haqqında danışaq. Ərdəvil İranın şimalında, Qədim Midiyanın ərazisi olan Servan əyalətinin şərqində, Xəzər dənizinin cənubunda, Toris¹ şəhərinin şərqində yerləşir. Həm burada, həm də Şamaxıdakı binaların tikilməsində eyni materiallardan istifadə olunmasına baxmayaraq, Ərdəvildəki tikililər daha gözəldir. Buranın ba-

¹ Təbriz

zarları da gözəldir, hamısının üstü örtülüdür; amma bazarlarda nə qızıl zər-xara, nə də ki, qiymətli daş-qaş tapmaq olar. Hərçənd deyirlər ki, əvvəllər burada daş-qaş satılırmış.

Şəhərdə çoxlu günbəzli məscid var. Ən böyüyü Müzid, Müzhit yaxud Məsdin Ədindir (yəni, bazar günü məscidi). Məscid şəhərin şərq hissəsində, kiçik bir təpədə yerləşir. İbadət məqsədilə məscid bir neçə hissəyə ayrılıb. Əsas hissəsi daha böyükdür; alçaq və dəyirmi divar boyunca ucaldılan günbəz kilisə qülləsinə bənzəyir. Məscidin qarşısında bulaq var. Onun suyu yerin altından gedən boru vasitəsilə dağlardan çəkilib. Bulaq məscidə axışan saysız-hesabsız insanlara xidmət məqsədilə çəkilib. Digər bulaqlar isə həmin bu bulaq qədər bol sulu deyil. Ərdəvildə çoxlu hamam var. Şəhərdə üç-dörd böyük küçə var və əsas dükanlar da burada yerləşir. Digər küçələr o qədər də böyük deyil. Buradakı evlərin damı yastıdır. Evlərin içi natəmizdir. Karvansaraların sayı Şamaxıdakı qədər çox deyil. Karvansarada üç hindli var idi. Burada ticarət qətiyyənlə inkişaf etməyib. Şəhərdə qızılağac və cökə ağacları çoxdur və şəhərin çox hissəsində onlar olduqca hündürdür. Ağacların yanından çay keçir. Geniş yollar boyunca ağaclar ekilib. Şəhər ətrafındakı ən gözəl yer meydandır. Səfi məqbərəsi burada yerləşir. Sağda və solda balaca evlər var ki, orada kasıb fəhlələr yaşayır. Bazarda yerləşən evlər istisna olmaqla, şəhərdəki evlərin çoxunun meyvə bağları var. Şəhər kənarındakı evlər bir-birindən aralıdır. Burada daha böyük bağlar var. Ərdəvildəki tikililərin sayının Şamaxıdakından az olmasına baxmayaraq, bura Şamaxıdan daha böyükdür.

Ərdəvil şəhəri böyük bir düzənliyin ortasında yerləşir. Şəhərin bir başından o biri başınadək olan məsafə 3 lyodur. Şəhər zirvəsi həmişə qarlı olan Savalan və ya Sebelahü adlanan dağlarla əhatələnib. *O, şəhərin qərb, şimal-qərb hissəsindədir. Gilan şərqdə və ya cənub-şərqdə yerləşir. Dərviş dağına oxşar Səhənd adlı bir dağ və Həmədanın yaxınlığında ən hündür dağ olan Əlvənd dağı var. Bu dağlar bir-birinə oxşadığı üçün onları qardaş adlandırırlar. Şəhərin ətrafındakı dağlarda yerdən qaynayan insana faydalı çoxlu mineral sular var. Bu sular bir-birindən 1-2 lyö aralıda yerləşir. Mən oraya getdim. Küçədən keçən zaman mənim holland geyimimə baxmağa gələn izdihamı güclə yardım. Səfi məqbərəsinə baxmağa gedəndə də eyni şeylə qarşılaşdım. Mənim ardımca məqbərəyə girməyə cəhd göstərən*

kütlədən yaxamı qurtarmaq üçün taxtadan istifadə etmək məcburiyyətində qaldım. Qaldığım karvansarada da dincliyim yox idi. Bir neçə fars məni görmək üçün pul təklif etmişdi. Bununla belə haqqında danışdığım körpünün yanında, cənub-qərbdəki kiçik təpənin üstündə oturub şəhərin (Ərdəbilin) rəsmini çəkdim (bax: 19-cu şək.). Şəkildə şəhərin ümumi görünüşü təqdim olunur. Burada dörd günbəzdən üçü görünür. Qızıldan olan dördüncü günbəz digər üç günbəzdən kiçik və alçaq olduğu üçün mənim oturduğum yerdən görsənmir. Başqa bir şəkildə beş gözdən ibarət körpü təsvir olunur (bax: 20-ci şək.).

Oktyabrın 6-sı şəhərdən yarım lyö məsafədə, şimalda yerləşən Kəlqəran kəndinə qayıtdım. Səfi məqbərəsinin yanından keçdim. Məqbərəyə gedən yolda hər iki tərəfi qızılağac və cökəylə dolu olan kiçik bir çay var. Şəhərin çıxışında hər iki tərəfi ağaclarla əhatələnmiş böyük bir yol var. Bu yol hökmdarın bağına gedib çıxır. Hündür palçıq divarla əhatələnmiş bağ əvvəldə söylədiyimiz kimi səliqəsizdir. Bağda çoxlu meyvə ağacları var. Meyvələr olduqca dadlıdır. Alma, armud və balaca gavalı ağacları xüsusilə çoxdur. Buradakı güllər isə adi güllərdir. Həmin bu bağla üzbəüz çoxlu otaqları olan xaraba qalmış tikili var ki, onun da qarşısında bir bağ var. Kəndin içi ilə irəlilədikcə Səfinin atası Seyid Cəbrayılın, onun atası Seyid Salanın və babası Seyid Küdbəddinin qəbirlərini görmək olur. Bu məqbərə palçıq divarla əhatələnmiş böyük bir bağda salınıb. Divarın iki qapısı var. Arxa qapı böyük yola, ön qapı isə kəndə açılır. Üzərinə xırda daşlar döşənmiş məqbərə dördbucaq formadadır və çox hündürdür. Sərdabənin üstündə alçaq, dəyirmi bir qala var. Qalanın da üzərində qızılla və mavi rənglərlə işlənmiş günbəz var. Günbəzin lap başında qızıl kürəciklər görsənir. Divarın hər tərəfində 6 pəncərə var. Günbəz formasında olan və ən hündürdə yerləşən pəncərələr əsl sənət əsəridir. Aşağı hissədə tikilmiş pəncərələrin dəmir şəbəkələri var. İçəridən isə taxta örtüyü var. Karnizin alt hissəsində üç balaca çuxur var. Çuxurlara müxtəlif rənglərlə bəzək vurulub. Tikilinin ortasında arxa tərəfdən taxta qapı var. Qapının üstündə üç kiçik pəncərə və yarımtağ formasında bəzək işi görünür. Qapı bağlı idi. Ətrafda heç kim yox idi və mən bu fürsətdən istifadə edib qapının deşiyindən sərdabənin şəklini çəkdim (bax: 21-ci şək.). Tikilinin yaxınlığında torpaq səviyyəsində fəvvarə var. Onun eni 16 addım, eni isə 14 addımdır. Məqbərənin qapısına 6 pillə çıxır. Səfi məqbərə-

sində olduğu kimi, burada da içəri keçən zaman kandarda ayaqqabıları soyunurlar. Ziyarətə gələnlerin çoxu sərdabəni öpür. Məqbərəsinin birinci otağının döşəməsinə xalça salınıb. Birinci qapı ilə üz bəz ikinci qapıdan sərdabəni görmək olur. Əzəmətli bir otağın ortasında yerləşən sərdabənin hündürlüyü 6 futdur. Sərdabə taxtadandır, çərçivəsi isə deyilənə görə qızıldandır. Qapının üstündə və qarşısında bir neçə qızıl və gümüş çırağ var. Sərdabənin yaxşı görə bilmədiyim yerlərini görmək üçün qapıdan keçmək istədim, amma mənə icazə vermədilər. Mən qəbirə baxmaqda ikən erməni bələdçim yerli camaatla dalaşırdı. Mən bundan narahat oldum və onları bərişdirmaq üçün əlimdən gələni etdim. Öyrəndim ki, bu kəndin əhalisi məğrur və intiqamçıdır və əyalət hökmdarı onları qayda-qanuna tabe etdirməyə çalışır. Yola gətirə bilmədiyi adamların bir qismini İsfahana yollamışdı. Həmin dövrdə tacirlər qədər heç kəs öz karvansarasında təhqirə məruz qalmırdı. Amma hal-hazırda onlara başçılıq edən xan 300 atlı mühafizə dəstəsi ilə olsa da, onların amansızlığının, özbaşinalığının qarşısını ala bilir.

Ərdəvildə keçirdiyim bir aydan sonra yola hazırlaşdım və ayın 11-i bağlamalarımı kanvanla yolladım. Səhər yerimdən qalxdığım zaman Məkkədən, Məhəmməd Peyğəmbərin qəbrini ziyarətdən qayıdan saysız-hesabsız farsla rastlaşdım. Onlar oxuya-oxuya, şən-lənə-şən-lənə gedirdilər.

Gündüz saat 3-də karvan cənub istiqamətində yola düşdü. Düzənliyi keçdikdən sonra dağlara çıxdıq. Buradan şəhər və ətrafdakı kəndlər aydın görünürdü. Karvan şəhərdən 3 lyö məsafədə yerləşən Sardal kəndində dayandı. Dağların ətəyini elə bir sıx duman bürümüşdü ki, göz-gözü görmürdü. Sardal böyük bir kənddir, torpağı olduqca məhsuldardır. Burada taxıl boldur. Kəndin hər tərəfində qalaq-qalaq yığılmış buğda tayaları görmək olur. Gecə saat 3-də buranı tərk edib dağları aşdıq. Uzaqlardan baxanda dağın başı buludların içində itib-batırdı. Əraf yerlərin də torpağı çox məhsuldardır. Çöllər, düzənliklər öküz və kəllə yer şumlayan kəndlilərlə dolu idi. Bir çox kəndi keçdikdən sonra saat 9 radələrində Koraminq kəndinə gəlib çıxdıq. Bura böyük kənddir və biz onun da ətrafında buğda yığını gördük.

Biz düzənlikdən keçən balaca bir çayın sahilində dayandıq. Çay düzənliyi iki yerə bölür. Burada çoxlu göyərçin, cüllüt və oxuyan qaratomyuqlar var idi. Mən bu quşlardan və iki cavan vəhşi ördək vurdum. Bu kəndlərin ətraf-

ları söyüd, qızılağac və meyvə ağacları ilə doludur. Biz geridə qalmış yoldaşlarımızı gözləyən zaman mən buranın görüntüsünü çəkdim (bax: 22-ci şəkl.).

Axşama doğru yenidən duman gəldi. Gecəyarısı ay işığı altında uca dağlara çıxdığımız zaman duman hələ də çəkilməmişdi. Ayın 15-i səhər Fəttaba kəndinə daxil olduq. Ertəsi günü səhər açılarda dağ yolu ilə səyahətimizə davam etdik. Çoxlu qayalar aşdıqdan sonra ayın 17-si dağlarda ayaq saxladıq. Həmin gün gəlib bizdən öncə yola düşmüş dəvələrimizə çatdıq. Həmin yerdən yarım lyö məsafədə yerləşən əhalinin Qızılüzən adlandırdığı məşhur Torus dağı görsənirdi. Bu dağ ölkənin hüdudlarını keçərək uzanır və keçdiyi ölkələrdə adını dəyişir. Amma Kiçik Asiyanın cənub hissəsində öz həqiqi adını qoruyub saxlayır. Bəzi müəlliflər onu Qafqaz dağı ilə qarışdırırlar. Gecə saat 3-də biz həmin dağa çıxan zaman gördük ki, bu olduqca dik, dərin uçurumlu və yarıqlı qayalı bir dağdır. Yolları çox dar və təhlükəli olduğu üçün piyada getməli olduq. Çıxa-çıxa uçurumlarla üz-üzə gəlirdik. Gecənin qaranlığında uçurumlar dəhşətli görünürdü. Dağdan düşüb geniş bir düzənliyə çıxdıq. Torus dağının arasından keçən Qızılüzən dağı onu iki yerə bölür. Bu çaya Kürp də deyirlər. Axarı çox sürətli olan çay bir çox qayaların arası ilə də şiddətlə axıb keçir. Qızılüzən çayının mənbəyi qərbdədir və Xəzər dənizinə tökülür. Hökmdar Tamar bu çayın üzərindən eni 10 addım, uzunluğu 150 addım olan daş körpü tikdirmişdir. Çox hündür olan həmin körpünün 6 gözü var ki, bunlardan da üçü daha böyükdür. Gözlərdən dördünün arasında üç dəlik var. Yerdə qalanların alt tərəfində yarım-dairə qala formasında deşik var. Hal-hazırda çay bir və ya iki gözün altından keçir (bax: 23-cü şəkl.). Körpünü keçdikdən sonra Torus dağının əvvəl gördüyümüzə fərqli olan ən hündür və ən dik qoluna çıxdıq. Yaxşı bir yol tapandan sonra yenidən atlandıq və dan yeri söküləndə dağın başına çatdıq. İki saat sonra karvanın yarısı da gəlib çıxdı. Buradan yarım lyö məsafədə becərilmiş, gözəl bir ölkə gördük. Səhər saat 9-da isə Qazıbecidarası kəndinə çatdıq. Burada bizə üzüm gətirdilər. Torus dağından bir qədər aralıdakı yollar çox yaxşıdır. Kənardan bundan da hündür daha bir dağ görsənir ki, onun adı Savalandır. Savalan dağı daima qarlı olur. Ertəsi günü dincəlmək üçün elə Savalan dağında ayaq saxladıq.

Ayın 20-si gözəl bir havada, gecə saat 3-də səyahətimizə davam etdik.

Saat 7 radələrində Camkala yaxınlığındakı kiçik bir çayın yanında dayandıq. Burada Bəkir-Qara adlı qeyri-adi quşlar var idi. Sonra bir çox kəndləri də keçdik. Uzaqdan Torus dağının rəsmini çəkdim (bax: 24-cü şəx.).

Ayın 22-si səhər sol tərəfdə hündür dağlarla əhatələnmiş böyük bir düzənlikdən keçdik. Burada bizə çox dadlı üzüm gətirdilər. Ayın 23-ü Samqael şəhərinə gəlib çıxdıq. Şəhərin kənarında ayaq saxlamışdıq ki, burada çox dadlı, rəngi gözəl və meyvəsi balaca nar ağacları gördük; üzüm və digər meyvə ağacları da var idi.

Samqaelin təsviri və yol boyu keçdiyimiz yerlər. Ertəsi günü şəhərdən kənarada yaşayan gömrük işçilərinin gəlişini gözləmək üçün Samqael şəhərində qalası olduq. Samqaeldə hündür, bəziləri palçıqdan, bəziləri daşdan və torpaqdan yaxşı tikilmiş evlər var. Burada üstüörtülü və tağlı bir bazar da var ki, əsas dükanlar məhz bu bazarda yerləşir. Xüsusilə də, parça dükanları gözə çarpır. Bu dükanlarda hər cür parça, kətan və pambıq var. Eyni zamanda başqa yerlərdə də üstüörtülü dükanlar, günbəzli məscidlər var. Əsas məscid yaşıl rəngdədir, çöl tərəfdən isə mavi rənglə parıltı verilib. Əvvəllər türklərin olmuş çox hündür günbəzli bir məscidin indi burada xarabalığı qalıb. Türklər düzənlikdə yerləşən, o qədər də böyük olmayan gözəl, qərbdən dağlarla əhatələnmiş bu yeri işğal edən zaman bu məscidi tikdirmişlər. Buradan yarım lyö aralıda mən şəhərin şimal-şərqdən ön görünüşünü çəkdim (bax: 25-ci şəx.). Bu yerin qədimliyini sübut edən izlərin çox az olmasına baxmayaraq, bütün bunlar ən diqqətəlayiq yerlərdir. Tamerlandan əvvəl bura çiçəklənmiş bir yer olmuşdur, sonralar isə türklər onu viran qoymuşlar. Burada yalnız bir kanvansara var. Xeyli böyük olan bu karvansara torpaq və gildən tikilmişdir. Şərqdən Sanqanqa adlı kiçik bir çay keçir və dağlara tökülür. Bu şəhəri bir darğa salmışdır. Bu yerdə yüklənmiş at üçün, ipək və mahud üçün 30 sol, az əhəmiyyətli mallar üçünsə 15 sol ödənilir.

Ayın 25-i gömrükçülərə haqq ödədikdən sonra hamar yolla səyahətimizə davam etdik. Bir çox kəndi keçdikdən sonra şəhərdən 3 lyö məsafədə, cənub-şərqdə yerləşən Kürkyandı kəndində dayandıq. Buradan Torus dağının bir qolu keçib şimaldan cənuba, Kürdüstanə tərəf uzanır. Kürdüstanada yerli camaat kəndlərdə yaşayır. Bununla yanaşı belə deyirlər ki, dağlarda Keydər peyğəmbərin balaca bir istehkamı var.

Ayın 26-sı yağışlı bir havada düzənliklə dağlara tərəf irəliləyirdik. Dan yeri söküləndə bizdən sağ tərəfdə Sultaniyyə şəhərini gördük. Şəhərin yarısını gecə keçmişdik. Bu şəhər dağlara yaxın düzənlikdə yerləşir. Sağ tərəfdə Keydər dağı yerləşir. Sultaniyyə şəhərinin ön görüntüsünün şəklini çəkdim (bax: 26-cı şəh.). Şəhərdə dörd böyük məscid var. Bunlardan əsas üçü günbəzlidir. Birində isə bu şəhərin bünövrəsini qoyan Sultan Məhəmməd Xodabəndinin məqbərəsi yerləşir. Deyilənə görə, şəhərin yaranma tarixi təxminən, 400 ildir. Mənə söylədilər ki, onun məzarı çox əzəmətlidir və möhkəm tikilmişdir. Günbəz hissəsi isə qızıl və gümüşlə bəzədilmişdir. Kənardan görünüşü çox gözəldir.

Şəhərin nə qapıları, nə də ki, divarları var. Buradakı bütün evlər torpaq, əhəng və gildən tikilib. Burada 8 və ya 10 karvansara və bazarlar var. Bazarları o qədər də böyük deyil. Tamerlan buranı dağıdıb viran qoymamışdan əvvəl Sultaniyyə İranın birinci şəhərlərindən biri olmuşdur. Əvvəllər buranın birinci binası olmuş şah sarayı indi yoxdur. Şəhərdən yarım lyö məsafədə qədim qala və 36 dərəcə 30 dəqiqə şimal en dairəsində yerləşən daş qapının xarabalığı var və ehtimal olunur ki, bunlar qədim zamanlarda bir şəhərə məxsus olmuşdur.

İki saat sonra yoluna davam edən karvana qoşuldum və günorta Talış kəndinə çatdıq. Kəndin ətrafı Bəkir-Qara quşu ilə doludur. Bu quş bizim kəkəliyə çox oxşayır və kənardan çox böyük görsənir. Onların qarnı və qanadları ağımtıldır. Dəstə halında xeyli hündürdən uçan bəkir-qaralar şumlanmış torpağa qonmağı çox sevirlər. Mən onlardan birini vurdum. O kök idi, əti də çox ləzzətli idi.

Səhərin açılmağına 2 saat qalmış yolumuza davam etdik. Beş saatlıq yol qət etdikdən sonra Qromdora adlı böyük bir qəsəbəyə gəlib çatdıq. Yanından kiçik bir çay keçən qəsəbə ağac və bağ-bağatla doludur. Evlərinin quruluşu və tikilişi pis deyil, hətta hündürləri də var. Ertəsi günü eyni saatda yolumuza davam edərək, əvvəl keçdiyimiz düzənlikdən keçdik. Düzənliyi əhatə edən dağlar bir-birindən təxminən, 1 lyö məsafə aralı yerləşir. Kəndləri çox olan bu ölkədə torpaq əkilmişdi. Kəndlilər suya yol açmaq üçün torpaqdan kiçik bəndlər düzəldirlər. Böyük yolun yanından su kəməri keçir ki, bu da torpağı suvarmaq üçün istifadə olunur. Sonra daha iki kənddən keçdik. Buradakı məscidlərin hər birində kilsə zənginə bənzər zəng qülləsi var.

Bu ölkədə məscid zəngindən istifadə olunmur. Məscidlər aşağı hissədən enli olur, yuxarıya doğru isə şiş uc formasını alır. Mənə dedilər ki, vaxtilə, burada müqəddəs insanların qəbirləri salınmışdır, məscidləri isə sonradan əlavə etmişlər.

Günortaya yaxın çala-çuxur bir yolla səyahətimizə davam etdik. Yol demək olar ki, su kəməri ilə əhatə olunmuşdu. Kəmərin eni 5-6 fut idi. Kəməre su iki yerdən, şimal-qərbdən və cənub-şərqdən yerin altı ilə gedir. Bu yerdə Parsabəyim və Tukzi adlı iki kənd var. Sonuncu ən kiçik kənd bağ kimi torpaq divarla əhatələnib. Divarın böyük bir qapısı var. Parsabəyim isə böyük kənddir, çoxlu bağ-bağatı var. Ölkənin ətrafı da çox gözəldir. Bir qə-dər bundan əvvəl haqqında danışdığımız iki zəngli kənd də Parsabəyim və Tukzi adlanır. Baxmayaraq ki, bir-birilərindən xeydi aralıdırlar, bunula belə eyni bölgəyə aiddilər. Sıra-sıra uzanan dağlar sanki bu yerdə bitir. Həmin gün 5 lyö qət etdik. Gecə saat 3-də təpələrlə dolu, sağ-solu kəndlərlə əhatə olunmuş bir yolla davam etdik və səbh açılında qarlı dağları gördük. Sonra gözəl, sakit bir havada Gibaraya qədər üç-dörd dəfə kiçik bir çaydan keç-dik. Gibarada alçaq bir dağın xarabalıqlarında ayaq saxladım. Bu qəsəbədə 500-dən çox ev var ki, onların da çoxu hündürdür. Uzaqdan hündür evlər istehkama bənzəyir. Qəsəbə bağlı-bağatlıdır. Ətrafda çoxlu sahibsiz evlər var (bax: 27-ci şə.k.). Bu yerdə yeyinti məhsulları boldur; dadlı qoyun, toyuq və qovun olur. Qovunun tumlarından yığıb saxlamışdım. Mən Anqurt adlı böyük və gözəl bir quş vurdum. O, bir az ördəyə oxşayır, amma daha hündürdən uçar. Yeriyəndə başını xoruz kimi dik tutur, suya qonmaqdan xoşlanır. Bədəni qırmızı, boynundan gözlərinədək sarı-qırmızı rəngdədir. Dövrəsindən dimdiyinə qədər ağ rəngdə, diimdyinin özü isə qarıdır. Qanad-ları ağ, qırmızı və qara rəngdədir. Cihara kəndi yaxınlığında yerləşən digər kiçik bir kənd 28-ci şəkildə təsvir olunub.

Ölkədə çoxlu pambıq əkilir. Mən üstündə 3-4 qozası olan bir budağın şəklini çəkdim (bax: 29-cu şə.k.). Qönçələrdən bir neçəsi partlamışdı. Qön-çələr tam açılıb düşəndən sonra pambığı yığırlar. Xarici görünüşdən rəngi bənövşəyidir.

Ayın 30-u atlarımızın diincəlməyi üçün bir yerdə ayaq saxladım. Günor-taya yaxın bu yerdən Polşa səfiri keçdi. O, İsfahandan gəlirdi və buradan da vətəninə qayıdırdı.

Gecə saat 3-də yenidən yola düşdük və 4 lyö qət etdikdən sonra əvvəlki kənd kimi bağlı-bağatlı Saksava kəndinə gəlib çıxdıq. Sağ tərəfdə böyük bir binanın xarabalığı, sol tərəfdə isə böyük bir karvansaranın xarabalığı var idi. Pul ödəmək üçün burada ayaq saxlamalı olduq.

Yol boyu misir sənəməkisi ilə dolu bir yerdən keçdik. Misir sənəməkisinin görünüşü çox gözəldir. Mən heç vaxt belə şey görmədiyimdən valeh olmuşdum. Arazanx kəndində çoxlu nar ağacları var idi. Burada nar ucuz qiymətə satılır.

Hüseynin şərəfinə təşkil olünmüş matəm mərasimi.¹

1704. *Mayın 6-sı farslar Əli və Fatmanın (Məhəmməd Peyğəmbərin yeganə qızı) oğlu Hüseynin xatirəsinə həsr edilmiş matəm mərasimi keçirdilər. Bu mərasimi təzə ay doğanda başlayırlar. Bütün şəhər mərasimə qoşulur və faciəli ölümü deyib-ağlayırlar: 1118 il bundan əvvəl, 1027-ci ildə Məhəmməd Peyğəmbər düşmənlərinin əlindən qurtulmaq üçün Məkkədən Mədinəyə qaçmaq məcburiyyətində qalmışdır. Ərəbistan səhrasında baş verən bu hadisədə Peyğəmbər özünün 72 tərəfdarı ilə Kərbəla yaxınlığında həyatını itirmişdir. Onun qəbri də elə oradadır. Peyğəmbərlərini yüksək qiymətləndirən farslar hər yerdən onun qəbrini ziyarətə axışıb gəlirlər².*

Bu mərasim 10 gün dalbadal çəkir. Yarımcılpaq adamlar 10-12 nəfərdən ibarət kiçik dəstələrə bölünüb küçə ilə gedirlər. Sifətlərini qaralamış həmin insanlar bizim baca təmizləyən fəhlələrə bənzəyirlər. Dəhşətli görüntüdür! Onlar dəfn ab-havası yaradır, əllərinə taxılan şaxşaxın ahənginə uyğun şəkildə ağlaşırlar. Hüseynin qətli silahlanmış adamlar və onun surətinin canlandırılması vasitəsilə göstərilir. Onun «surət»i böyük və içi oyuq idi. Bir nəfər onun içinə girib onu canlandırırdı. Adamın ayaqları çöldə idi. Mərasimi izləyənlər matəm səhnəciyinin iştirakçlarına xırda pullar paylayırdılar. Bu müddətdə yerdə qalanlar küçələrdə, xüsusilə, camaatın çox toplaşdığı yerlərdə moizə oxuyurdular. Müdafiə divarları və digər silah növlərini, eləcə də vaizlərin 5-6 pillə qalxan oturacaqlarını da həmçinin, matəm ab-havasında bəzəmişdilər. Vaizlərin əllərində bir neçə yazılı vərəq var idi. Onlar tez-tez əllərindəki kağıza baxa-baxa Hüseynin şəninə tərif yağdırır, onun gördüyü işlərdən, möcüzələrdən söhbət açırdılar. Birinci vaizdən bir qədər aşağıda

¹ Məhərrəmlik mərasimi nəzərdə tutulur

² Yanlış məlumatdır. Məhəmməd Peyğəmbərin qəbri Mədinədədir

oturmuş ikinci vaiz də öz növbəsində Hüseynə tərif qoşaraq uca səslə oxuyurdu. Ortalıqda çoxlu oturacaqlar var idi. Mən bir neçə yoldaşım ilə ora getdim. İsfahanda böyük hörmət qazanmış müdirimizin hesabına bizi görən kimi yer göstərdilər. Mən orada yarım saat oturdum və hər kəsin göz yaş tökdüyünü müşahidə etdim. Divarın küncünə Hüseynin qatili Ömər in samandan düzəldilmiş fiquru qoyulmuşdu. Axşam düşdükdə onu şəhərin bir neçə yerində yandıracaqdılar. Bu moizə yaxud söhbətlər həmçinin gecə vaxtı meydanlarda, bu məqsəd üçün tikilmiş böyük yerlərdə aparılır. Həmin yerlərə 1000-dən çox çırağ qoyulsa da, külək onların çoxunu söndürür.

Bazar günü biz müdirimizin evində troitsa bayramını¹ qeyd etdik. Ora iki dəstə cavan oğlan gəldi. Onlar demək olar ki, hamısı bir boyda idi. Rəqs geyimləri adət-ənənəyə uyğun şəkildə idi. Onların əllərində kiçik çubuqlar var idi və rəqs zamanı onlar bu çubuqları bir-birinə vururdular. Cavanları iki-üç nəfər xanəndə müşayiət edirdi. Rəqqaslar xüsusi bir cəldliklə qollarını başlarının üstündən keçirir, cazibəli vəziyyət və hərəkətlər nümayiş etdirirdilər. Bu dəstə ilə bərabər başqa bir dəstə də gəlməli idi. Lakin həmin dəstənin gəlməməsinə səbəb yolda onlara hücum etmiş başqa bir məhəllədən olan dəstə olmuşdur. Bundan başqa həmin dəstə bu gecə mərasimə də getməli idi.

Mövzuya qayıdaraq onu deyə bilərəm ki, bu yas mərasiminin əsas dəbdəbəliyi onun təntənəli keçid hissəsidir. Təntənəli keçid ertəsi gün olacaqdı. Mən həmin mərasimə tamaşa etmək üçün bazarın önündəki bir dükana getdim. Təntənəli keçid bu dükanın qarşısında olmalı idi.

1704, 6 may. Təntənəli mərasimin əvvəlində Darğanın bir neçə atlı oxatanları gəldi. Onların ardınca əllərində mum şam tutmuş xanəndələr gəlirdi. Onlar bu mərasimə uyğun şəkildə bənövşəyi yaxud qara gödəkçə geyinmişdilər. Yarımçılpaq vəziyyətdə də çoxlu adamlar var idi. Digərlərinin əllərində bükülü yekə qara bayraq var idi. Onların ardınca üç dəvə görsəndi. Birinci dəvənin üstündə demək olar ki, çılpaq olan iki oğlan oturmuşdu. İkinci dəvənin üstündə üç oğlan, üçüncü dəvənin üstündə isə üzü örtülü qadın təsvirilə balaca bir oğlan uşağı oturmuşdu. Sonra daha beş dəvə də görsəndi ki, hər birinin üstündə 7-8 balaca oğlan oturmuşdu. Onlar da de-

¹Xristianların bayramı (Allah ata, Allah oğul, Allah müqəddəs ruh)

mək olar ki, çılpaq idilər. Uşaqların ardınca iki bayraq görsəndi. Sonra bir araba görsəndi. Arabanın içində bir üstüaçıq və üstü ağla örtülmüş başqa bir tabut var idi. Üstüaçıq tabuta meyit qoyulmuşdu. Arabada xanəndələr da oturmuşdu. Bundan sonra buxurla yüklənmiş başqa bir araba da görsəndi. Arabada iki nəfər və dörd balaca oğlan oturmuşdu. Uşaqların önündə masa, əllərində də kitab var idi. Bu araba qalaylanmış çiraqlara bənzəyən çoxlu topla əhatə olunmuşdu. Arabanın ardınca iri bükülü bayraq aparırdılar. Bundan başqa başlarına dəbilqə qoymuş silahlı 12 əskər addımlayırdı. Onlarla birgə məzəli geyimdə olan papaqları lələkli iki balaca oğlan da gəlirdi. Daha sonra atlı gənc bir məhbus görsəndi. Atı bir-birinin ardınca düzölmüş 16 qandallı və 5 sarıqlı təqib edirdi. Sonra isə içi qumla dolu bir araba görsəndi. Qumun içindən 6 qanlı baş çıxmışdı. Bədənləri görsənməyən bu qanlı başlar kəsilmiş başlara işarə idi. Arabada əynində geyimi olan iki nəfər var idi. Onlardan biri silahlı idi, əlində də qılınc tutmuşdu. Həmin bu şəxs Hüseynin «cəsədini» tutmuşdu. Camaatda daha təsirli dərd-qəm əhvalruhiyyəsi yaratmaq üçün Hüseynin cəsədi qana boyadılmışdı. Onlar inildəyir və anlaşılmaz sözlər söyləyirdilər. Etiraf etməliyəm ki, bundan təsirli səhnə ola bilməzdi. Bütün bunların uydurma, gülünc olduğuna baxmayaraq, biz gülə bilmirdik. Arabanın ardınca bəziləri əlibağlı, bəziləri isə əl-qolu açıq çoxlu cavan gedirdi. Onları əllərində ağac olan dəstə müşayiət edirdi. Dəstədəki adamlar arabir əllərindəki ağaclarla onları hədələyir və onlar da başlarını olduqca təbii şəkildə müticəsinə aşağı əyirdilər. Həmin bu adamlardan sonra daha bir araba görsəndi. Bu araba əvvəlkindən böyük idi. Qanlı torpaqla dolu olan bu arabada da adamlar var idi. Qumun üstünə iki meyit sərilmişdi və bədənləri torpağa basdırılmış dörd baş görsənirdi. Arabada altı dişi göyərçin gəzişirdi. Həmin bu arabanın ardından üçüncü bir araba irəliləyirdi ki, onun içindən əllər, qollar sallanırdı. Arabada həmçinin, iki mümşam yanırdı. Sonra daha bir arabada da gəldi. Həmin arabada da altı baş və iki geyimli adam görsənirdi. Onun ardından başqa bir araba da gəlirdi ki, içində silahlı-sursatlı meyit və bir xəstə var idi. Daha sonra üstündə iki bayraq dalğalanan at və belində iki təbil qoyulan və xanəndlərin oturduğu digər bir at görsəndi. Başqa bir arabanın içində iki tabut və əllərində kitab tutmuş iki balaca oğlan var idi. Onun ardından içində 10-12 meyit olan olduqca böyük araba irəliləyirdi. Arabanın içindən qanlı əl-ayaq sallanırdı. Bundan

başqa arabada 5-6 məhbus da var idi. Onlara oxla silahlanmış, üstü qanlı bir gənc nəzarət edirdi. Sonra xanəndə və rəqqasların müşayiətilə qara kətanla örtülmüş bir tabut aparılırdı. Onların ardınca qiymətli daş-qaşla bəzədilmiş üç nizə aparılırdı. Daha sonra belinə ox-yay, çalma və böyük bir bayraq qoyulmuş bir at gəldi. Ardından qalxan, ox və yayla yüklənmiş beş at görsəndi. Sonda, bu təntənəli keçid mərasimi üstündə üç cüt göyərçin olan dəbdəbəli şəkildə yəhərlənmiş bir atın gəlişilə başa çatdı.

Təntənəli keçidin mənası. Həmin bu mərasimi izlədikdən sonra bir ruhani bütün burada baş verənləri mənə izah etməyə başladı. O, mənə söylədi ki, arabaların birində gördüyüm 12 dişli göyərçin Hüseyn öldürülən zaman onun meyidi üzərinə qonmuş göyərçinlərə işarədir. Onun qanına bulanmış göyərçinlər Mədinəyə uçmuşlar. Mədinədə Hüseynin bacısı yaşayırdı və o, göyərçinləri görəndə kimi qardaşının öldüyünü bilir. O, qardaşının öldürüləcəyi barədə əvvəlcədən xəbərdarlıq etmişdi. İçində əllərində kitab iki balaca oğlanın oturduğu və iki tabutun qoyulduğu araba Hüseynin oğlanları Ələsgər və Ələkbərə işarədir. Onların oxla öldürüldüyünü söyləyirlər. Oxla silahlanmış digər bir gənc də Ələkbəri canlandırırırdı. Üstü qara kətanla örtülmüş tabut Hüseynin tabutuna işarə idi. Altı başın görsəndiyi və onların yanında iki geyimli şəxs oturduğu araba uşaqlara işarə idi. Mizraqların ucuna bərkidilmiş polad əl müharibəyə işarədir. Məhəmmədin tərəfdarı olan farslar o zamanlar dəmir əli bayraqlarının üzərində aparılırdı. Əldəki beş barmaq isə Məhəmmədə, Əliyə, Məhəmmədin qızı, Əlinin isə arvadı olan Fatmaya, Həsən və Hüseynə işarədir. Belə çıxır ki, bütün bu görüntülərdə Hüseyn, onun 72 tərəfdarı və fars şəhidləri təsvir olunur.

Ən təəccüblüsü o idi ki, başları, qolları və ayaqları arabadan çölə salınan adamlar mərasimin sonunadək hərəkətsiz durmağı bacara bildilər. Bu baş sahiblərinin çoxunun uzun saqqalı var idi. Gözlərini də demək olar ki, qırpmırdılar. Onu da öyrəndim ki, adamların belə vəziyyətində onlara bir-iki qurtum su içirdirdilər və sonra su olan qabı onların gözlərinin qarşısından yavaş-yavaş uzaqlaşdırırdılar.

Mərasimin ardını izləmək üçün ertəsi günü dan yeri sökülən kimi yəni həmin yerə getdik. Lakin şah yalnız iki saatdan sonra gəlib çıxdı.

Şəhərin müxtəlif məhəllələrinin bu mərasimə qoşulması. Müxtəlif

məhəllədən olan adamlar bu münasibətlə cürbəcür hazırlıqlar görmüşdülər. Əvvəlki gündə olduğu kimi yenə də mərasim darğanın gəlişilə başladı. Darğanın oxatanlarının ardınca əllərində taxta parçaları olan, tullanıb düşə-düşə, oxuya-oxuya «Hüseyn! Hüseyn!» qışqıran bir neçə gənc irəliləyirdi. Sonra təbil və digər alət ifaçıları ilə birgə şəhərin müxtəlif məhəllələrindən olan adamlar peyda oldular. Öndə gedənlər qılinc və qalxanla, yerdə qalanlar isə üzərinə gözəl təsvirlər çəkilməmiş taxtalarla silahlanmışdılar. Onlar çox səliqəli geyinmişdilər; məxmər gödəkçələrinin üstündən gözəl kəmərlər bağlamışdılar, başlarına da qeyri-adi çalma qoymuşdular. Özləri də nizamla addımlayırdılar, birinin yerışı digərindən geri qalmırdı.

Bu möhtəşəm mərasimin ardınca digər bir mərasim də başlandı. Öndə bayraqlar aparılırdı. Sonra çoxlu sayda atlar görsəndi. Atların bəzilərinin başları ağ lələkli cıqqalarla, bəziləri isə dəbdəbəli surətdə yəhərlənmiş, qılinc, qalxanla, ox və yayla yüklənmişdilər. Aralarında hətta başı çalmalı, yekə cıqqalı və başqa cür bəzədilmiş atlar da var idi. Atların ardından başlarının üstündən bayraq aparən xanəndələr, çalğıcılar və rəqqaslar gedirdi. Digərlərinin əlində isə lent və xırda bitki dəstələrilə bəzədilmiş nizələr var idi. Mərasimin davamı elə əvvəlki gündə olduğu kimi keçdi. Onlar arabir əllərinə saman alıb Hüseyn, Hüseyn qışqıra-qışqıra göyə atırdılar. Adamlardan biri bir əlində qılinc, o biri əlində isə qalxan tutmuşdu. Yerdə qalanları isə uzunluğu 10 fut olan, üzərinə rəsmlər çəkilməmiş qızılı taxta tutmuşdular. Mindən çox süvarinin müşayiətilə gələn darğa keçiddə iştirak edən bu adamların bir-birilərlə dalaşmasına mane olmaq üçün çalışırdı. Bir sozlə, o, keçid zamanı qayda-qanunun pozulmaması üçün əlindən gələni edirdi. Belə bir keçid o qədər əhəmiyyət daşıyır ki, farslar inanırlar ki, keçid zamanı ölənlər birbaşa cənnətə gedirlər. Mərasimdə iştirak etməyən ən ehtiyatkar insanlar, xüsusən də, müsəlman türkləri mərasimin axır günlərində evdən bayıra çıxmırlar. Hüseynə düşmən, Ömərə isə dost sayılan türklərə farslar dəhşətli dərəcədə nifrət edirlər. Onlar başqa millətlərə, hətta allahsız hindlilərə də bu dərəcədə nifrət bəsləyirlər.

Bu dəfə hər şey nizam-intizamlı və daha maraqlı keçdi. Bir-birinə əks olan və üz-gözlərindən qəzəb yağan tərəflər üz bəüz gələndə görünüşlərindən özlərini qorumaq qəti hiss olunmurdu.

Kələntər və ya qara camaatın başçısı kənd və qəsəbələrdə əsas mə-

mur sayılır. Kələntərlər iri şəhərlərdə, xüsusən də, İsfahanda yaşayan qara camaat üzərində səlahiyyətə malikdirlər. Onlara camaatın müdafiəçisidirlər. Kələntərlər kiçik və böyük miqdarlı vergilərin toplanmasına nəzarət edirlər. Onların öz idarələri var.

İran hökmdarlarının siyahısı. XV əsrdə İranın bir hissəsində hökmdarlıq edən iki türk tayfası mövcud idi. Birinci tayfa Qaraqoyunlu adlanırdı. Həmin tayfanın hökmdarları aşağıdakılardır:

1. Qara Yusif.
2. Qara Yusifin oğlu Əmir İskəndər.
3. Əmir İskəndərin oğlu Zonşah¹
4. Zonşahın oğlu Həsənəli.

Cahanşah və onun oğlu Həsənəli həmin dövrün müəlliflərinin Ağqoyunlu adlandırdığı ikinci türkmən tayfasından olan Həsən Əl Təvil² tərəfindən məhv edilmişlər. Ağqoyunlu tayfasından olan hökmdarlar aşağıdakılardır:

1. Turəli Bəy.
2. Turəlinin oğlu Fəxrəddin Koşlu Bey.
3. Qara İluq Osman-hicri təqvimlə təxminən, 809-cu ildə 90 yaşında ikən Əmir İskəndərə qarşı vuruşmada öldürülmüşdür.
4. İluq Osmanın oğlu, 39 il hakimiyyətdə olan Həmzə Bəy.
5. Əli Bəyin oğlu, Osmanın nəvəsi, 24 il hakimiyyətdə olan Cahangir.
6. Tekzeranın¹ Ozun Əzənbəy, Lönklavənin² isə türklər haqqındakı əsərində Uzun Şəzən kimi göstərdiyi Nəsən Əl Təvil, yeni, Uzun Əli Bəyin oğlu və Cahangirin qardaşı olmuşdur. Deyilənə görə, o, Trabzona başçılıq edən yunan imperatoru Kalo Janın qızı Dəspinə ilə evlənmişdir. 11 il hakimiyyətdə olmuş Həsən hicri təqvimlə 883-cü ildə (1478) vəfat etmişdir.
7. Həsənin oğlu, 6 ay, 15 gün hakimiyyətdə olan Xəlil Bəy. Tekzera onu Sultan Xəlil adlandırır.
8. Həsənin oğlu və Xəlilin qardaşı olan Yaqub Bəy bilikli hökmdar və gözəl şair olmuşdur. Yaqub Bəy 12 il, 2 ay hakimiyyətdə olmuşdur.
9. Həsənin dördüncü oğlu Məsih Bəy tayfa arasında hökm sürən haki-

¹ Cahanşah

² Uzun Həsən

¹ İtalyan tarixçisi

² Fransız tarixçisi

miyyəət bölgüsü səbəbindən taxt-taca uzun müddət sahib ola bilməmişdir. Belə ki, hakimiyyəət Xəlilin oğlu Əlibəyin və Yaqub Bəyin oğlu Baysankar Mirzənin arasında bölüşdürülmüşdür.

10. Maksudun oğlu, Həsənin nəvəsi Rustan Mirzə və ya Rüstəmbəy 5 il, 6 ay hakimiyyətdə olmuşdur.

11. Uğurlu Məhəmmədin oğlu, Həsənin nəvəsi Sultan Əhməd təqribən, 1 il hakimiyyətdə olmuşdur.

12. Yusif Bəyin oğlu, Həsənin nəvəsi Əlvən Mirzə (Teksera onu Əlvən Bəy adlandırır) də həmçinin, hakimiyyətdə 1 il olmuşdur.

13. Yaqub Bəyin oğlu Murad təxminən, 7 il hakimiyyətdə olmuşdur.

Murad Aqqoyunlu tayfasından olan sonuncu hökmdar olmuşdur. O, 914-cü ildə (1507) Şah İsmayıl tərəfindən təqib edilərək, öz dövlətlərindən qovulmuşdur. Bundan sonra İran 200 il ərzində başqa bir tayfa tərəfindən idarə olunmuşdur. Həmin tayfadan olan hökmdarların siyahısı aşağıda göstərilir:

Məhəmməd Peyğəmbərin kürəkəni Əlinin nəslindən olan Cüneydin oğlu Şeyx Heydər bu tayfadan olan birinci hökmdardır. Cüneydin ulu babası Şeyx Səfi və ya Səfiəddinin atası Cəbrayıl Əlinin oğlu Hüseyinin törəməsidir. Cüneyd Adərbaycanın¹ əyaləti olan Ərdəvilə o qədər böyük şöhrətə sahib olmuş və burada onun o qədər tərəfdarları olmuşdur ki, Qaraqoyunlu tayfasından olan Zonxa² ona qısqanclıqla yanaşaraq, tərəfdarlara qarşı çıxırdı. Cüneyd bundan qəzəblənmiş və öz tərəfdarları ilə birlikdə Bağdad və Mosulun ətrafında yerləşən Diyarbəkire üz tutmuşdur. Burada o, ölkənin şahı Həsən əl Təvil, yaxud Azanbəy və ya Uzun Şəzən tərəfindən yaxşı qarşılanmışdır. Şah öz qızı və ya bacısını ona vermişdir; müəlliflər burada diqqətsizliyə yol vermişlər. Şahzadənin adı Xədicə Xatum idi³. Cüneydin onun Şeyx Heydər adlı bir oğlu dünyaya gəlmişdir ki, o, da bu tayfanın birinci şahı olmuşdur. Daha sonra Cüneyd öz təriqətçilərilə Gürcüstana keçmişdir. Gürcüstanda onlar əllərinə keçən adamları qeyrət naminə və özlərini müqəddəs olduqlarını əsas gətirərək, onlara qoşulmağa məcbur edirdilər. Onlar şahı məhv etdikdən sonra Trabzonu da tutmuş və Cüneydin oğlu

¹ Azərbaycan

² Cahənşah Qaraqoyunlu

³ Xatum

Heydəri taxta çıxarmışlar. Heydərin qaynatası və ya qaynı Həsən, yaxud Azanbəy həmin dövrdə Şah Zonxa və onun oğlu Əsən Əlini¹ darmadağın edərək, İranın ən yaxşı hissəsinə sahib olmuşdu. Gürcüstandakı uğurundan həvəslənən Cüneyd öz təriqətçilərlə birgə Xəzər dənizinin üzərində yerləşən Şirvan əyalətinə yola düşmüş və ona nifrət bəsləyən əhali tərəfindən məhv edilmişdir. Deyirlər ki, onun oğlu Heydər Həsənin Aləmşah adlı digər bir qızına evləndikdən sonra qaynatasının ona verdiyi ordu ilə Gürcüstanın hər yerini viran qoymuş, daha sonra isə atasının qanını almaq üçün Şirvan şahı Fərruxzadə² hücumu keçmişdir. Döyüş zamanı Heydər və oğlanları məhv edilir. Oğlanlarından yalnız İsmayıl və Yarəli sağ qalır; bəzi müəlliflər Yarəlini Əli Paşa adlandırır. Atalarının ölümündən sonra İsmayıl və Yarəlini əmiləri Yaqub bəy həbs etdirir. Lakin Yaqubun oğlu Rüstəm Mirzənin hakimiyyəti zamanı onlar azadlığa çıxdılar. Rüstəm Mirzə onları bir şərtlə – kasıb camaat kimi geyinib atalarının qəbri yanında yaşamaq şərti ilə azadlığa buraxdı. Onlar Rüstəmin ölümünə qədər orada qaldılar. Əlvən Mirzənin hakimiyyəti zamanı İsmayıl Əli təriqətçilərindən ibarət ordu toplaya bildi və bundan sonra şah Əlvən Mirzə ilə onun oğlu Muradı məhv etdi. Şirvanın, Diyarbəkirin, Bağdadın və digər ölkələrin hökmdarları bütün İranın sahibinə çevrildilər. İran bu gün də İsmayılın qardaşı oğlanlarının hakimiyyəti altındadır. İsmayıl sonralar Sofi adını daşımışdır. Ərəb sözü olan «sofi» yun paltar geyinmiş şəxs və çalışqan müsəlman mənasını verir; ola bilsin ki, bu söz həm də, onun sahib olduğu ölkəni ifadə edir.

İsmayıl taxta çıxan zaman hələ 14 yaşı tamam olmamışdı. Onun hakimiyyət müddəti də elə 14 il olmuşdu. Şah İsmayılın ardıcılları aşağıdakılardır:

1. Şah İsmayıl Sufi – 24 il hakimiyyətdə olmuşdur.
2. Şah Təhmasib və ya Şah Təhmas. 54 illik hakimiyyətdən sonra miladi 1576-cı ildə, 68 yaşında ikən arvadı onu zəhərləmişdir. Həmin arvadın onun Hedər adlı oğlu olmuşdur.
3. Təhmasibin oğlu II Şah İsmayıl 1 il, 10 ay hakimiyyətdə olmuşdur. O, miladi 1578-ci ildə vəfat etmişdir.
4. Təhmasibin oğlu, İsmayılın qardaşı Şah Məhəmməd Xudabəndə 7 il,

¹ Həsən Əli

² Şirvanşah Fərrux Yasar

bəzi müəlliflərə görə isə, 6il hakimiyyətdə olub. O, 1585-ci ildə vəfat edib.

5. Xudabəndənin oğlu Şah Abbas hakimiyyətdə 45 il olub. 1629-cu ildə 63 yaşında vəfat edib.

6. Səfi Mirzənin oğlu Sam Mirzə taxta çıxdıqdan sonra babası Abbasın arzuladığı kimi Şah Səfi adını daşımışdı. Sam Mirzə 12 illik hakimiyyətdən sonra 1642-ci ildə vəfat etmişdir.

7. Səfinin oğlu II Şah Abbas 24 il hakimiyyətdə olmuşdur. Vəfat etdiyi tarix – 1666-cı ildir.

8. II Şah Abbasın oğlu Şah Səlim 28 il hökmranlıq etmiş, 1694-cü ildə vəfat etmişdir.

9. Şah Səlimin oğlu II Şah Səlim və ya Süleyman Hüseyn 2 ildir ki, hakimiyyətdədir.

Hal-hazırda mən səyahətimə davam edirəm. İndi isə Qəzbin¹ şəhəri haqqında danışmaq istəyirəm.

Qəzbin şəhəri. Bu şəhər İsfahandan şimal-qərbdə Yeraq² əyalətinin şimal hissəsində, dağlardan 1 lyö məsafədə, şimaldakı düzənlikdə yerləşir. Ərazisi böyük olan şəhər sənəməki və digər ağaclarla doludur. Şəhərdə əsas məscid sayılan Cümə Məscidi və yaxud bazar məscidinin İsfahan məscidləri kimi, mavi rəngdə gözəl işlənmiş günbəzi, iki qülləsi və bir gözəl piştağı var. Şəhərdə kifayət qədər gözəl olan iki-üç və çoxlu sayda sadə tikilişli digər məscidlər də var. Qəzbindəki şah sarayı böyükdür. Kassiyalarla əhatə olunmuş xiyaban isə kiçikdir. Meydana gəldikdə, o qədər də nəzərəçarpan deyil; buradakı dükənlər balaca, evlərin çoxu isə, karvansaralar kimi, uçulub-tökülür. Bizim qaldığımız karvansaranın həyətidə dörd böyük kassiya var idi. Karvansaranın qarşısından içməli su kanalı keçirdi. Qəzbində yoxsulluq içində yaşayan yəhudilər də var. Şəhərdə şahın bir musiqi evi də var ki, burada camaat musiqiyə qulaq asır.

Martın 22-si bir çox kəndin salındığı düzənlikdən yola düzəldik. Günorta dağlara yetişdik. Həmin gün 5 lyödən artıq qət edə bilmədik. Səhəri günü düzənliklərdə qarşımıza çoxlu bulaq çıxdı. Biz Qurundərəyə qədər irəlilədik və 6 lyö məsafədə yerləşən karvansarada gecələdik. Sonra şumlanmış çöl-

¹ Qəzvin

² İraq

lərdən keçdik. Yol boyu çoxlu karvanla rastlaşdıq. Təxminən, saat 4-də Sultaniyyədən 1 lyö aralı keçdik və 8 lyö qət etdikdən sonra gecəni keçirmək üçün Qarabulaq karvansarasına yollandıq.

Zəncan. Ertəsi günü Zəncana gəldik. Burada bir karvansarada qalmaq istədik, amma karvansara o dərəcədə zibilli idi ki, məcbur olub şəhərin o biri başında yerləşən alaçıqda yerləşdik. Hava pis olduğundan o biri günü də burada keçirdik. Zəncan yoxsul şəhərdir, burada gözəçarpan bir şey gözə dəymir. Şəhərdən çıxıb bulaqlarla dolu, dörd tərəfi dağlarla əhatələnmiş düzənlikdən keçdik. İki dəfə sel axınına düşdük. Qəhvə yüklədiyimiz atlardan biri yığıldı və qəhvə bağlamaları islandı. Biz onu qurutmalı olduq. Günorta Mühülə çatdıq və hava pis olduğundan gecəni burada qalmalı olduq. Gecə hava elə soyuq idi ki, başdan ayağa qədər xəzə bürünsem də, üstümdə iki qalın yorğan olsa da və böyük bir tonqal qalamağımıza baxmayaraq, soyuğa güclə tab gətirirdim.

Ertəsi günü təxminən, saat 10-da dağlara yetişdik və gecəni keçirdiyimiz yerin 4 lyö məsafəsində yerləşən Sərgəlbətə qədər irəliləyə bildik. Burada da, əvvəlki gün olduğu kimi soyuqdan az əziyyət çəkmədik. Hələ də güclü külək əsirdi və biz dayanmadan şimala tərəf irəliləyirdik. O biri gün yağışa düşdük və uca dağlardan, sulu vadilərdən keçə-keçə Ağkəndə qədər 4 lyö yol qət etdik. Axşama doğru məni qızdırma tutdu. Şəkər və bir neçə cür otlarla birgə qızdırılmış çaxır içdikdən dərhal sonra yatmağa getdim. Atlarımıza dinclik vermək üçün ayın axırına kimi burada qalmalı olduq. Buranı tərk etdikdən sonra daha bir neçə dağdan və su basmış düzənliklərdən keçdik. Günorta yerli əhalinin Qəzilüzən¹ adlandırdığı Torüs dağına çıxmağa başladım. Bu yerdən Kürp çayı keçir. Kürpü Qubay adlı başqa bir çayı keçdikdən sonra dağlarda ayaq saxladım.

Aprelin 1-i digər bir dağa qalxdım. Burada ətraf kəndlərin sakinlərinin qəbirləri salınmışdı. Yüklədiyimiz atlar daha gedə bilmədiklərindən məcbur olub burada, şumlanmış torpaqlarda bir neçə saat ayaq saxladım. Dincimizi alan müddətdə, burada biz bir çox səyahətçilərlə və silah-sursatla yüklənmiş böyük bir karvanla rastlaşdıq. Mən bir neçə nəfərlə Paqəsyekə qədər irəlilədim. Yerdə qalan dəstə və yük heyvanları isə dağlarda qaldılar. Səhə-

¹ Qızılüzən çayı

risi günü bizim karvan yanımızdan keçdi və yoldaşlarımız bir neçə atımızın itdiyi barədə bizə xəbər verdilər. Biz karvana günorta Risdə qoşulduq və elə gecəni də Risdə keçirdik. Bəzi kəndlərin yaxınlığından keçərkən, gömrükçülərlə kiçik mübahisələrimiz düşürdü. Nizə ilə silahlanmış digər bir atlı gömrükçü ilə də rastlaşdıq. Bizim yenicə ödədiyimiz pulu o, yenidən tələb edirdi. Canımızı qurtarmaq üçün onlara bir neçə məmədi² artıq ödəmək lazım idi. Sonra kiçik bir gölün yanından keçdik. Gölün ətrafı gül-çiçəklə və balaca mavi giasintlərlə dolu idi. Bitkilərin çoxunun saralıb-solduğu bu yerdə bu cür giasintlərin olması qeyri-adi haldır. 6 lyö yol getdikdən sonra, saat 6 radələrində kiçik Qoruyan karvansarasına çatdıq. Yenə qızdırmam qalmışdı və elə buna görə də həmin günü burada keçirməli oldum. Ertəsi günü Ərdəvilə gəldim. Aprelin 17-si Ərdəvildən çıxıb Mirəsrefə yola düşdük. Mirəsrefədə karvanbaşının evində qalırdıq. Səhəri gün 2 lyö məsafədə yerləşən Sabaddara qədər irəlilədik. Buradan keçən yollar olduqca pis və kələkötürdür. Amma yollar nə qədər narahat olsa da, üstü burulğanları qədər burada adamı heç nə narahat etmir. Üstü dumanının əlindən qapıdan çölə çıxmaq mümkün deyil. Ayın 19-u Qarasu çayının üstündəki böyük daş körpüdən keçdik. Qarasu çayı ən iti axına malik çaydır. Bura gömrükçülər gəldilər və biz məcbur olub hər bir ata görə onlara bir məmədi ödədik. Halbuki, mən öz atıma görə şəhərin girişində 3 məmədi, karvansaranı tərk etməmişdən öncə isə yükümə görə 2 məmədi ödəmişdim. Baxmayaraq ki, onların əlavə pul tələb etməyə haqları yoxdur, bununla belə, onların istədikləri məbləği ödəyib bunun üstündən keçmək gərək idi. 3 lyö qət etdikdən sonra Quruçay kəndinin yaxınlığında ayaq saxladıq. Səhəri günə qədər burada qaldıq. Düzəngah yerlərdə dincələ-dincələ daha 3 lyö getdik. Ertəsi günü Bərzəndə qədər dağlardan keçib-getdik. Bərzənd ölkəsi nə Ərdəvilin, nə də ki, Muğanın tabeliyindədir. Bu səbəbdən də, hər yüklənmiş heyvana görə burada 3 məmədi ödəməli olduq. Ayın 21-i hava pis olduğundan yalnız 2 lyö qət etdik və kiçik bir çayın sahilində dayandıq. Burada bizə Muğan torpaqlarının girəcəyində yerləşən Baş Zəborandan yemək-içmək gətirdilər.

Ayın 27-si 2 lyö məsafədən sonra düzənlikdə ayaq saxlamalı olduq. Hava aydın olduğundan Şirvan dağlarını diqqətlə gözdən keçirmək imkanımız

² Pul vahidi

oldu. Ertəsi günü təxminən, saat 8-də Kür və Araz çaylarının qovuşduğu yerin sahilinə getdik. Sahil əməlli-başlı dəyişilmişdi; belə ki, buranı basmış qamışlar çıxarılıb atılmışdı. Əvvəllər buradakı qamışlıqlar sahilə yaxınlaşmağa mane olurdu.

Aprelin 29-u çay uzununu şimala doğru, sonra isə şərqi tərəf xeyli irəlilədik. Aprelin sonuncu günü dağlardan keçib axşam çağı Samaxıya çatdıq. Mən hələ Həştərxanda tanış olduğum Boris Fedoviçi salamlamağa getdim. O, Samaxıda konsul vəsifəsində çalışırdı. O, mənə söylədi ki, Niyesavay yolu ilə Həştərxana qayıtmağa hazırlaşır və əlavə etdi ki, biz yol yoldaşı ola bilərik. Mən buna çox sevindim.

Farsların törətdikləri zorakılıqlar. Həmin dövrlərdə farslar yezuitlərə qarşı böyük zorakılıqlar törədirdilər. Belə ki, onlar monarstırı dağıtmaq istəyirdilər. Lakin xoşbəxtlikdən, həmin vaxt monastırın müqəddəs atalarından biri – camaat arasında yaxşı həkim kimi tanınan bir şəxs gəlib çıxdı. O, duqca beləğətli nitqə malik olan müqəddəs ata adamları öz idarələrinə tabe etdirmədən onları öz yerlərinə, evlərinə qayıtmağa inandırırdı. Beləliklə, heç bir kəsə pislik etmədən onlar buraya ikinci dəfə qayıtdılar. Hökmdarın zəifliyi ucbatından bu cür zorakılıqlar həmişə baş verir. Hökmdar eyş-işrət və şərəba aludə olan bir şəxsdir və özü də iddia edir ki, şah ona içməyə icazə verir. Əhali üçün bu hal pis nümunə olduğundan intizamsızlıq baş alıb gedir. Əcnəbilər burada hər cür təhqirə məruz qalırlar. Onlara atılan daşlardan küçəyə çıxma bilmirdilər. Mən də bu cür təhqirlərə tuş gəlməmək üçün şəhərdə qaldığım mənzili böyük səylə qorumalı olurdum. Bütün bu hərəkətlər cəzasız qalırdı, qanuna riayət olunmurdu. Əvvəlki hökmdar ədalətli adam idi, öz vəzifəsinə məsuliyyətlə yanaşırdı. Baş verən özbaşınalıqların bir səbəbi də camaata onların haqlarının ödənilməməsi idi ki, bunun da nəticəsində onlar soyğunçuluq etməklə dolanırdılar.

Bütün bunlara baxmayaraq, Şirvan ölkəsi əhəmiyyətli ölkədir və onu İran monarxiyasının digər dövlətlərindən ayıran Araz çayının hüduqlarında böyük gəlirlər gətirir. Bu yerlərin pambığı, zəfəranı və Gilandan gətirilən ipək xeyli şöhrət qazanıb. Bundan başqa, bu torpaqda çox gözəl qırmızı şərəb və olduqca tünd, lakin su ilə qarışdırıldıqda çox əla alınan ağ çaxır istehsal olunur; dadlı meyvələr – alma, armud, şabalıd olur və eləcə də bu yerlərdə mal-qara və gözəl atlar çoxluq təşkil edir. Bir sözlə, Şirvan olduqca gözəl

ölkədir.

Şirvanın Gürcüstana yaxın olan torpaqları da olduqca məhsuldardır. Həqiqətən də, əkib-becərmək üçün dünyada bu torpaqlardan yaxşısı ola bilməz. Burada çoxlu ov quşları olur; düyü, dənli bitkilər boldur. Gürcüstana yaxın bu yerlərdə bişirilən çörək də olduqca dadlıdır. Bundan başqa, Bağü¹ əyalətində çox gözəl bir liman var. Həmin əyalətin valisi da həmçinin, qısa zaman içərisində burada varlıqları bildilər. Sonralar çar² Bağünü zəbt edib burada bir neçə qala ucaltmışdı.

Mayın 24-ü axşamçağı mən rus konsulu və onun əyan-əşrəfilə birgə Samaxını tərk etdim. Mən onlarla şəhərdən 1 lyö aralıdakı dağlarda görüşdüm və səhər açılarda biz yola çıxdıq. Azacıq getdikdən sonra dağılmış bir tikilinin yanından keçdik. Bu qədim bir tikiliyə bənzəyirdi. Onun içi qəbirlə dolu idi. Sonra biz bir çaydan, bir neçə kanaldan və dağlardan keçdik. Dağlar kiçik yabanı ağaclarla və cürbəcür otlarla dolu idi. Axşam saat 8-də bir kanalın kənarında dayandıq. Ertəsi günü çay boyu dağlara qədər getdik. 8 lyö məsafədən sonra gecəni sahilə keçirdik. Ertəsi günü buradan Xəzərin sahilindəki düzənliyə üz tutduq. Düzənlikdən baxanda, uzaqdan bir neçə kənd görsənirdi. Kəndlərəki torpaqların yarısı becərilmiş, yarısı isə suvarılmışdı. Saat 7 radələrində qarşımızda qum təpələri və yenə də Xəzər dənizi göründü. Axşama yaxın dənizi təqib edərək yerdən əmələ gəlmiş kiçik bir körfəzdən keçdik. Körfəzdə mən çoxlu məhək daşı gördüm. Təxminən, saat 10-da Niesavaya çatdıq və yenidən ruslara qoşulub yolumuza davam etdik...

¹ Bakı

² Rus çarı nəzərdə tutulur. Bakının qala divarları və bürcləri rusların gəlişindən çox-çox əvvəl (XII-XVII əsrlər) ucaldılmışdı

